తిమ్మరుసు మంత్రి.

★★★

(కృష్ణదేవరాయల ప్రధానమంత్రి)

గ్రంథకర్త:

చిలుకూరి వీరభద్రరావు పంతులుగారు

ఆంధ్రులచరిత్రము, స్వయంసహాయము, జీర్ణకర్ణాటక రాజ్యచరిత్రము
మొదలగు గ్రంథములకు కర్తలు.

ప్రకాశకులు:

ఆర్యపుస్తకాలయము,
రాజమహేంద్రవరము.

సర్వస్వామ్యసంకలితము.

ప్రథమ ముద్రణము 1937
ద్వితీయ ముద్రణము 1950

శ్రీనాథకవి

(జీవితము)

చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు

ఇందు వీరేశలింగము, లక్ష్మణరావు, ప్రభాకరశాస్త్రి మొదలగువారు చర్చించి వ్రాసిన యనేక విషయములను విమర్శించి యనేక నూతనాంశములను జేర్చి ప్రకటింపఁబడిన జీవిత విమర్శగ్రంథము. శ్రీనాథకవినిగూర్చి తెలిసికోఁదగిన ప్రత్యంశము నీ గ్రంథముం జదివినఁ దెలిసికొనఁగలరు. ఇంతవరకుఁ బ్రకటింపఁబడిన గ్రంథములలో నుత్తమ విమర్శనలతో విరాజిల్లుచున్న యుత్తమ గ్రంథము. వెల 2—8—0

కర్ణసామ్రాజ్యము 1—4—0 తిమ్మరుసుమంత్రి 1—8—0

అళియ రామరాయలు

ఇది కృష్ణరాయని అల్లుడును, తాళికోటయుద్ధమున అపారపరాక్రమము ప్రదర్శించిన మహాయోధుడునగు రామరాయని చరిత్రము. హేరాసుపండితుడు వ్రాసిన చరిత్రమునందలి పొరపాటులన్నియు ఇందు సోదాహరణముగ విమర్శింపఁబడినవి. ఇది విఖ్యాతాంధ్రచరిత్రకారులును, చరిత్ర చతురానన బిరుదాంకితులునగు చిలుకూరి వీరభద్రరావు పంతులుగారిచే అతిపరిశ్రమతో మనోహరముగ రచింపబడినది.

వెల 1—12—0

తిక్కన సోమయాజి

తిక్కన సోమయాజి ఆంధ్రభారత గ్రంథకర్తయగు కవి తిక్కన చరిత్రము ప్రతివారికిని పఠనీయము. వెల 2—8—0

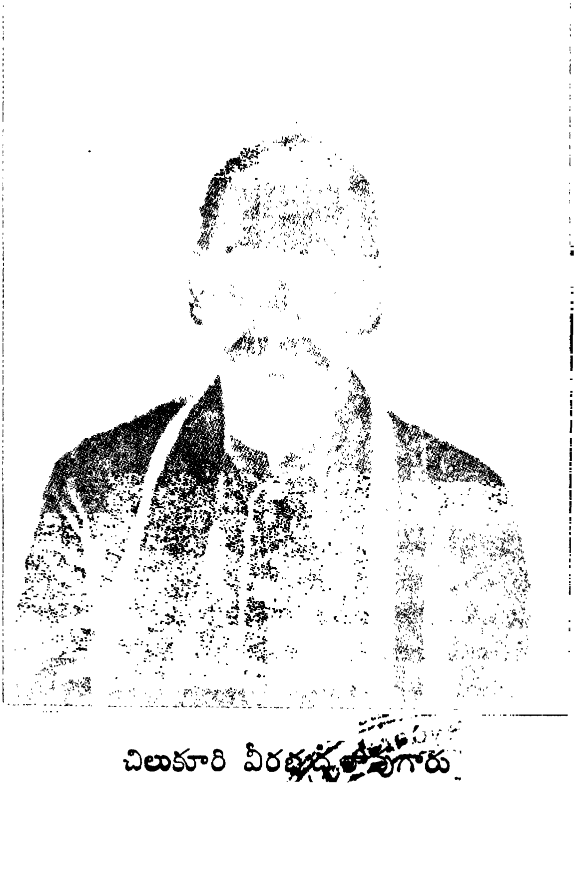

చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు

మొదటికూర్పు పీఠిక.

ఈ గ్రంథమును బళ్లారిలో జరిగిన పరిషత్సభలో, జదువుట కై ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్కార్యనిర్వాహకసభాధ్యక్షు లైన శ్రీయుత జయంతి రామయ్యపంతులవారిచే బ్రేరేపితుఁడనై మొదట వ్యాసరూపమున సంగ్రహముగ వ్రాసితిని. కారణాంతరమువలన నేతత్సభకు నేను బోవుటకుఁగాని దీనిని చదివించుటకుఁ గాని సాధ్యపడలేదు. మహాపురుష జీవితములు మానవుల కాదర్శప్రాయములై వారి యుత్సాహశక్తులను వికసింపఁ జేయును. ధైర్యసాహసములను బురికొల్పును. సత్కార్యముల కున్ముఖులను జేయును. దుష్కార్యములకు విముఖులను గావించును, ప్రాపంచికానుభవమును వెల్లడించును. దేశభక్తిని ప్రోత్సహించును. పరమార్థమునుబోధించును. ఇట్టిమహాపురుషజీవితములు సారస్వతమునకుముఖ్యాంగములని చెప్పనొప్పును. ఉద్బోధకములైన మహాపురుష జీవచరిత్రములతో నలంకరింపఁబడని సారస్వత మొకసారస్వత మనిపించుకొనదు. ఆంధ్రసారస్వతమున నిట్టి జీవచరిత్రములు బహుస్వల్పసంఖ్యకలవిగా నున్నవి. ఇట్టిలోపమును నివారింపవలయు నను తలంపుతో నేనీ గ్రంథరచనకు బూనుకొని సాహసించి పదునేనవ శతాబ్దిలో జనించిన మహాపురుషులలో నగ్రగణ్యుఁడును, మహారాజ్య తంత్రజ్ఞుఁడు నై ప్రపంచమున విఖ్యాతిఁగాంచిన తిమ్మరుసుమంత్రి చరిత్రమును మొదట ప్రారంభించినవాఁడను. జీవితచరిత్రము చిత్రించుటకుఁ గావలసిన పరికరణములు లేవు. అయినను తరతరములనుండి దేశమున జెప్పుకొనఁబడుచున్న కథలను, దేశీయులు వ్రాసిన చరిత్రములను, పూర్వకవి ప్రణీత ప్రబంధములను, శాసనములను బరిశోధించి యొకమాదిరి చరిత్రమును వ్రాసి ప్రకటింపఁ గలిగితిని. అప్పాజినిగూర్చిన కథలనేకములు గలవు. అందలి కథ లనేకములు విశ్వాసపాత్రములు కానందునను, గ్రంథవిస్తరభీతి

చేతను వానిని విడిచిపెట్టినాఁడను. ఈ తిమ్మరుసు జీవితమును జదువువారు కృష్ణరాయనికింగల గౌరవమునంతయుఁ దిమ్మరుసునకు ముడిపెట్టితి నని దురభిప్రాయము పడవచ్చును. కాని నేను వ్రాసినదానిలో నతిశయోక్తులంతగా లేవని చెప్పఁగలను. కృష్ణదేవరాయనికిఁ గలిగినకీర్తి కంతకు మూలము తిమ్మరుసని యీ గ్రంథముఁ జదివినవారికి బోధపడఁగలదు. తిమ్మరుసు ప్రతిభను పేర్కొనుట రాయని ప్రతిభకు భంగము కలిగించుట కాఁజాలదు. తిమ్మరుసునకు లేని యాధిక్యమును నేను గల్పించినవాఁడను గాను. శ్రీకృష్ణ దేవరాయనికి సమకాలికుఁడైన డామింగో పేయస్సను పోర్చుగీసు చరిత్రకారుఁడు తిమ్మరుసును గూర్చి యిట్లు దెలిపియున్నాఁడు.

"Salvatinica, who is the principal person that enters the building, supervises the whole, for he brought up the king and made him the king, and so the king looks on him like father. Whenever the king calls to him he addresses him as "Lord (senhor) Salvatinica" and all the captains and nobles of the realm make salam to him."

తిమ్మరుసును శిక్షించుకాలమునందు సయితము కృష్ణదేవరాయలీ క్రింది వాక్యమును తిమ్మరుసు నుద్దేశించి పలికినట్లు సమకాలికుఁడైన నన్నిజను పోర్చుగీసు చరిత్రకారుఁడు వ్రాసియున్నాఁడు.

"I held thee always as my great friend, and now for these forty years thou hast been governor in this kingdom, which thou gavest me."

ఈ గ్రంథమునందు తిమ్మరుసునకు రాజనీతి విద్యోపదేశకుఁడు నాదిండ్ల చిట్టిగంగనామాత్యుఁడని నేను వ్రాసినది పరంపరగా దేశములో వాఁడుకొనెడి కథలను బట్టిగాని మరి యన్యము కాదు. నాదిండ్ల చిట్టి

గంగనామాత్యుఁడు సామాన్యుఁడు గాఁడనియు, మహామంత్రిశేఖరుఁ డనియు ఏదయగారి మల్లనకవిప్రణీత మగురాజశేఖర చరిత్రములోని

"ఉ. సాళువనారసింహమనుజ ప్రభుకార్యకళాధురంధరుం
డై లవణాబ్ధివేష్టిత ధరాధిపమున్నుత మంత్రమంత్రిశుం
డాలవితానకేసరి యనంగననంగసమానరూపరే
ఖాలలితాంగుఁ డట్టి చిటిగంగన యొప్పుగుణానుషంగుఁడై."

అనుపద్యమువలన వేద్యము గాఁగలదు.

నాయల్పజ్ఞత్వమువలన నిందేవేని దోషములు పొరలినవానిని తెలిపినచో రెండవకూర్పున సవరించుకొందును. నేను పరస్థలమునం దుండుటచేత నిందచ్చుతప్పులు కుప్పలుగఁ బడినవి. వానిని మన్నించి శుద్ధపత్రముంజూచి చదువుకొనవలయు నని చదువరుల వేఁడుకొనుచున్నాఁడను.

చెన్నపురి.
10–5–17.

చిలుకూరి వీరభద్రరావు.

విషయసూచిక.

ప్రథమ ప్రకరణము.

తిమ్మరుసు వంశము
బాల్యదశ
దారిద్ర్యము
విద్యాభ్యసనము
చిట్టిగంగనామాత్యుఁడు
రాజకీయపరిస్థితులు
అర్థశాస్త్రపఠనము

ద్వితీయ ప్రకరణము.

తుళువవంశము
మహావిప్లవము
సమయాకర్షణము
తుళువనరసింహుని దండయాత్ర
సాళ్వనరసింహుని పట్టాభిషేకము
తిమ్మరుసు హితబోధ

తృతీయ ప్రకరణము.

ఇమ్మడి నరసింహరాయఁడు
తురుష్కుల జయించుట
కోనేరినాథుని దండగము
బహమనీరాజ్య విభాగములు
ఆదిల్ షా పరివేదనము

చతుర్థ ప్రకరణము.

రాజకుటుంబరక్షణభారము
తిప్పాంబకౌటిల్యము
కృష్ణరాయని విద్యాభ్యాసము
నరసరాయనిమృతి
వీరనరసింహుని పట్టాభిషేకము
వీరనరసింహుని దిగ్విజయయాత్ర
కృష్ణరాయని విజయము
వీరనరసింహరాయుని తీర్థయాత్రలు
వీరనరసింహదేవరాయుని పరిపాలనము
వీరనరసింహరాయని దుష్టబుద్ధి
తిమ్మరుసు పరివేదనము

పంచమ ప్రకరణము.

రాజ్యపట్టాభిషేకము

షష్ఠప్రకరణము.

తిమ్మరుసు కారుణ్యము
తిమ్మరుసు కార్యనిపుణత్వము
తిమ్మరుసు చారపద్ధతి
కృష్ణరాయని ప్రార్థనము
తిమ్మరుసు హితబోధ
ప్రథమ సంస్కారణము
ఇతరసంస్కారణములు
విద్యాగోష్ఠి

సప్తమ ప్రకరణము

దక్షిణదిగ్విజయము
తిమ్మరుసు పూర్వదిగ్విజయ యాత్రకుఁ బ్రోత్సహించుట
నగరాధ్యక్షుని నిర్ణయించుట
సేనాధిపత్యపట్టబంధనము

అష్టమ ప్రకరణము.

దండయాత్ర వెడలుట
ఉదయగిరి ముట్టడి
కొండవీడును ముట్టడించుట
శ్రీకృష్ణదేవరాయనిసాహసము
రాజమహేంద్రపురమునుగైకొనుట
పాత్రసామంతుల యుద్ధము
పాత్రసామంతులమోసపుచ్చుట

నవమ ప్రకరణము.

తిమ్మరుసు తురుష్కులను జయించుట
తిమ్మరుసు మేనల్లుండ్రు
రాచూరి దండయాత్ర

దశమ ప్రకరణము.

తిమ్మరుసు పరిపాలనము
అంత్యదశ

తిమ్మరుసుమంత్రి

ప్రథమ ప్రకరణము.

" చ. కరచరణాదు లందఱకుఁ గల్గినయంతట నే సమర్థతన్
మెఱువడి గాంచ నేర్తురొ మనీషివరుల్ ధరలోన నెవ్వరి
క్కరణిఘటింపుచుం గృతయుగంబునఁ ద్రేతను ద్వాపరంబునం
దరయఁగ సాళ్వతిమ్మసచి వాగ్రణికి న్సరిమంత్రి గల్గెనే ?"

(కుమారధూర్జటి.)

" సీ. ఏమంత్రిమణి నిజస్వామికార్యక్రియాతత్పరమానసోత్సాహశాలి
యే మంత్రిమణి మిత్రహితబాంధవాశ్రితప్రకరరక్షణకళా ప్రౌఢబుద్ధి
యే మంత్రిమణి వచోహేలాతినైర్మల్య శీతలతాధూతశీతరోచి
యే మంత్రిమణి సుధాధామశాంభవదామ ధాళధళ్యసుతుల్యధవళకీర్తి.

యట్టిమంత్రికులోత్తంస మహితనృపతి
పటలమకుటాగ్రఘటితపత్పద్మయుగళి
సకలకర్ణాటరక్షావిచక్షణుండు
దీనసురశాఖి సాళువ తిమ్మమంత్రి. "

(మాదయగారిమల్లనకవి.)

తిమ్మరుసువంశము.

తిమ్మరుసు పూర్వులు సాళ్వవంశీయులైన మహారాజుల యొద్ద మంత్రిత్వాదిపదవులను వహించి సుప్రసిద్ధకీర్తిఁ గన్న వారగుటచేత వీరివంశమునకు సాల్వవంశ మని పేరు వచ్చినది. ఈ వంశమువారికిఁ దొలుత కొండవీటిసీమయె స్వస్థానముగ నుండెను. ఈసాల్వవంశమువారు కౌండిన్యసగోత్రులైనయాజ్వల

బాల్యదశ.

ఒకనాఁడు తిమ్మన చంద్రగిరిప్రాంతారణ్యభూములలోఁ తిరుగాడుచు నలసి మధ్యాహ్నసమయమున నొక చెట్టునీడను బరుండి గాఢనిద్ర పోవుచుండెను. అంతట సూర్యుఁడు పశ్చిమమునకు వాలుటచే సూర్యకిరణము లాతనిమోమును సూటిగా దాకుచున్నను మెలఁకువ రాక గాఢనిద్ర పోవుచున్నయాబాలుని సమీపమునకు నొకకృష్ణసర్ప మరుదెంచి తనఫణమును విప్పి వానిమోమున నెండ సోఁకకుండ గొడుగువలె నడ్డము పెట్టెను. అప్పుడాదారిని పోవుచున్న సిద్ధుఁడొక డాయద్భుతచర్యను గన్నులారఁ గాంచి యాబాలుఁడు మహైశ్వర్యపదవి నొందఁగలఁడని గ్రహించి సమీపమునకుఁ బోగా నాసర్పరాజము వానిని విడిచి పాటిపోయెను. అంతట నాసిద్ధుఁడు చిన్నవానిని లేపి "నాయనా! నీ కచిరకాలములోనే మహైశ్వర్యపదవి లభించును; మహారాజభోగంబు లనుభవింతువు; ఇట్లొన్నఁడు నొంటరిగ నరణ్యమునఁ బండుకొనకుము; శీఘ్రముగా నింటికి వెడలిపొమ్ము." అనిపలికి తనదారిని బట్టుకొని తాను వెడలిపోయెను. అప్పు డాబాలుఁడు తనలోఁ దానిట్లు వితర్కించుకొనియెను.

"నేను బాలుఁడను; తల్లిదండ్రులు లేనివాఁడను; నాకు విద్య యెట్లు లభించును? నా కెవ్వరు దిక్కు? దేశములోఁ ద్రిమ్మరినై తిరుగుచున్న నన్నుఁ జేరఁదీయువా రెవ్వరు? నాకు

మహైశ్వర్యపదవి యబ్బు ననియు, మహారాజభోగంబు లనుభవింతుననియు నీమహానుభావుఁ డెవ్వఁడో పలికి పోయెనే? ఇతఁడేమిపరిహాసమునకై పలికెనా? ఇతఁడు నావంటిబాలునితో పరిహాస మేల చేయును? ఇతఁడు వాక్పారిశుద్ధ్యము గల సిద్ధుని వలెఁ గానుపించు చున్నాఁడు. అవు నతఁడు సిద్ధుఁడే అతని పలుకు వృథాపోవదు. నేను తప్పక యైశ్వర్యపదవిఁబడయుదు. మహారాజభోగము లనుభవింతును. అందులకు నేను మున్ముందు విద్యాధనమును సముపార్జింతును. ఎన్నికష్టములైనఁ బడి ముందుగా విద్యాధనమును గడించిన నైశ్వర్యము దానంతట నదియె చేకూరఁగలదు."

ఇట్లు చింతించుచు నాతఁడు చంద్రగిరికి మరలివచ్చెను. తనతమ్ముఁడు గోవిందుఁడు తోడిబాలురతో నాడుకొనుచుండ నాతనిం బిలిచి సిద్ధుఁడు తన్నుఁజూచి పలికినపలుకులు చెప్పెను. అప్పలుకులు విని గోవిందుఁడు పక్కున నవ్వెను. బాలు రెల్లరును విని 'మనతిమ్మనికి మహైశ్వర్యపదవి యెత్తునఁట! మహారాజభోగంబు లనుభవించు నఁట! విన్నారా యీ వింత? అని పరిహాసముగాఁ బలుకుచుఁ జప్పటులు గొట్టిరి. ఒక బాలుఁడు సమీపించి 'తిమ్మన్నా! నీవు మహారాజ వగుదువేని నాకు మంత్రిపద మీయవలెను జుమా" అని నుడివెను. మఱియొక బాలుఁడు సమీపించి "మనతిమ్మన్నకు మహైశ్వర్య మెత్తినప్పుడు మన కందఱకు మున్నూఁటయఱువది దినంబులు బూరె

లతో భోజనముపెట్టి, మనుగుడుపు పెండ్లికొడుకుల మనుపునట్లు మనుపు చుండును లే" యని యెగతాళిగఁ బలికెను. ఇంకొక బాలుఁడు వచ్చి 'మతే లే మనతిమ్మన్న కప్పుడు మనమాట జ్ఞప్తి యుండునా? అతఁడెవ్వరో మన మెవ్వరమో?' అని నిష్ఠురోక్తులు పలికెను. 'మిత్రులారా! దరిద్రునికిఁ గోరికలు మెండని పెద్దలు చెప్పినవిధముగా మనతిమ్మన్నకుఁ బెద్దకోరికలే పొడమినవి. వారేమి వెఱ్ఱివారలా? అని వేఱొక బాలుఁడు వచించెను. ఇట్లీవిధముగా బాలు రెల్లరు నెవ్వారికిఁదోఁచిన పోటుమాటలను వారు పలికి మనస్సు నొప్పించిరి. అతఁడు సూక్ష్మబుద్ధి కలవాఁడు గావున వారి యెగతాళిపలుకుల కుడుకుఁ జెందక వారలయెదుటఁదమ్మున్నకు సిద్ధునిపలుకులు వినిపించుట తప్పని గ్రహించి వారలతో నవ్వుచునాటల నాడుచుఁ బాటలఁ బాడుచు నాఁటిదివసము సంతోషముతో గాలము పుచ్చెను. అతఁ డానాఁటిరాత్రి పండుకొనియున్నవేళ సిద్ధునిసుద్దులు మరల దలఁపునకు రాఁగా నిద్దురపట్టక తనలోఁ దానిట్లు తలపోసికొనియెను.

"ఎవ్వడీప్రపంచములో బహుజనోపకారియై ప్రవర్తింపుచుఁ దనజన్మమును సార్థకపఱచుకొనునో వాఁడే పురుషుఁడు; వానిదే యుత్తమజన్మము. వానికీర్తి శాశ్వత బ్రహ్మకల్పముగా భూమిపై నిలుచును. విద్యయు ధనము నున్నగాని జన్మము సార్థకతఁ గాంచదు. బహుజనోపకారి కావలెనన్న నవశ్యము

పురుషుఁడు విద్యాధనములరెంటిని సముపార్జించవలయును. కాలముయొక్క విలువను గుర్తెఱింగి వర్తించినఁ గాని యవి సంప్రాప్తములు గావు. ఇంతకుఁ బూర్వమువలె నాఁటపాటలతోఁ గాలము గడిపిన, నాజన్మము వ్యర్థము కాఁగలదు. ఇఁక నేనొకక్షణమైనను వ్యర్థముగాఁ బోఁగొట్టుకొనఁ జాలను. చెడి బంధువులయిండ్లకుఁ జేరుటకంటె విద్యాభ్యాసముఁ జేయునంతవఱకు మాధుకరవృత్తిచే జీవింపుచుఁ గాలముగడుపుటయ యుత్తమపద్ధతి. దాన దోషమేమియును గానుపింపదు. సిద్ధుని పలుకులు యథార్థము లనిపించుటకైనను నేను మనఃపూర్వకముగాఁ బరిశ్రమచేసి కృతార్థుఁడ నగుదు. నాకు మహైశ్వర్యము లభించిన నాజన్మము బహుజనోపకారకరమై శాశ్వతమైన యశస్సును పొందును" ఇట్లు తలపోసికొనుచుండ నాబాలునకు నిదురపట్టెను.

దారిద్ర్యము.

తల్లిదండ్రులు బాల్యముననే పరలోకగతులై, చిన్నవారగుటచేత నీబాలురిరువురు దారిద్ర్యమను పెనుభూతము నెదుర్కొనవలసినవారైరి. అష్టకష్టములపాల్సేసి మనస్సు కలంచివైచునది దారిద్ర్యము. గుండెదిటవు లేనివారిని పలాయితులను గావించి దుఃఖపరంపరలఁ బొరలాడించునది దారిద్ర్యము. మృత్యువుకంటెను కష్టప్రదమైనది దారిద్ర్యము. దారిద్ర్యము తలకెక్కినా పోటుబంటులు పిరికిబంటు లగుదురు. సత్యావంతు

లసత్యవంతు లగుదురు. వివేకు లవివేకు లగుదురు. జీవితరంగమున దారిద్ర్యము నెదుర్కొని పోరాడి జయించినవాఁడె మహావీరుఁడు గాని బలాఢ్యుఁడై రణరంగమున శత్రువులఁ దఱిఁగినవాఁడు మహావీరుఁడు గాఁడు. మనుజునకు దీనింబోలినశత్రువు ధాత్రిలో మఱియొకటి గానరాదు. ఆత్మగౌరవ మున్నవాఁడు, జితేంద్రియుఁడైనవాఁడు, స్వశక్తి విశ్వాసము గలవాఁడు, దైవమునెడ శ్రద్ధాభక్తులు చూపువాఁడు, నిరంతరకర్మరతుఁడు నైనవాఁడు మాత్రమె దారిద్ర్యభూతమును బాఱఁద్రోలఁ గలఁడు. వీనితేజస్సుముందు దారిద్ర్యభూతము సుస్థిరముగా నిలువఁజాలదు. ఇట్టి సుగుణసంపత్తిగల ప్రతిభాశాలికిమాత్రమె దుర్భరమైన దారిద్ర్యముతోడి పోరాటము సాధ్యమగును. సమర్థుఁడైన ప్రతిభాశాలిమాత్ర మీ పెనుభూత మాడించినట్లాడఁడు. వీనితోఁ బోరాటము పెట్టుకొనె నేని దారిద్ర్యభూతము దినక్రమమున దనబలము నంతయుఁ గోల్పోయి తనబలము నంతయుఁ దనశత్రువు గైకొనఁగా కడపటవానిని విడిచి యదృశ్యమైపోవుట నిశ్చయము. ఆబాలురిరువు రట్టి ప్రతిభాశాలు రగుటంజేసి దారిద్ర్యభూతము నొకలెక్కగాఁ గొనక స్వప్రయత్నముచే విజయమును సాధింప సమకట్టిరి.

విద్యాభ్యాసము.

రామునియెడ లక్ష్మణుఁ డెట్టిభక్తివిశ్వాసములం జూపి యుండెనో యట్లే గోవిందుఁడు తనయన్నయగు తిమ్మనయెడ

భక్తివిశ్వాసములు చూపుచుండుట యాతనియదృష్ట మని చెప్పఁదగియున్నది. అన్నమాట తమ్ముఁ డెన్నఁడును జవదాటి యెఱుఁగఁడు. అందువలన నాసోదరులిరువురును రామలక్ష్మణుల వలె నన్యోన్యానురాగముతో ప్రవర్తింపుచు విద్యాభ్యాసనము నకు దొరకొనిరి. అన్నదమ్ములిరువురు ప్రతిదినమును సూర్యో దయమునకు ముందుగాలేచి కాల్యకరణీయంబులు దీర్చుకొని, సువర్ణముఖికిఁబోయి, స్నానసంధ్యాద్యనుష్ఠానంబులు నిర్వర్తించు కొని, ప్రాతఃకాలమున నుపాధ్యాయులకడకేఁగి, కావ్యపఠన మొనరించి, సూర్యుఁడు నెత్తికి దిన్నఁగా మింట వెలుంగువేళ సోదరులలోనొకరు మాధుకరమునకై బయలుదేరి కొంత ప్రసాదమును సంపాదించుకొని వచ్చిన పిమ్మట నిరువురును గలిసి భుజింపుచుందురు. భోజనముచేసి కొంతవిశ్రాంతి గైకొన్న మీఁదట దస్తూరి కుదుర్చుకొనుటకై గంటములతోఁ దాటా కులమీఁద వ్రాయుచుందురు. తరువాతఁ గొంతసేపు తెలుఁగు కావ్యపఠనమొనరించి, పిమ్మట రాజకీయోద్యోగుల కడకేఁగి వారల నాశ్రయించి వారలకు వినయవిధేయులై వారు నియ మించినపనులను గావించి, సాయంకాలమైనతరువాత, పర్వత ములు, చెఱువులు, నదులుగల ప్రదేశములకు వాహ్యాళి వెడలి, ప్రకృతి సౌందర్యమును దిలకింపుచు నానందించు చుందురు. అటుపిమ్మట నింటి కరుదెంచి రాత్రి భోజనమైనతరువాతఁ గొంత సేపు భారతకథలనుగాని, రామాయణకథలనుగాని పూర్వారా జన్యచరిత్రలు మఱియేవియైనగాని పెద్దలవలన వినుచుందురు.

ఇట్లైదాఱుసంవత్సరములు బహుకష్టపడి సంస్కృతాంధ్రభాషలయందు చక్కని పాండిత్యమును సంపాదింపఁగలుగుటయగాక గొప్ప వ్రాయసకాండ్రుకూడనైరి. ఇంతియ గాక శాస్త్రము లభ్యసించుటకై పండితులుండెడి స్థానములకుఁ బోయి వారల నాశ్రయించి వారలకు శుశ్రూషలు గావించి శాస్త్రాభ్యసనము గూడఁ గావించిరి. సుప్రసిద్ధగణకులకడ కేఁగి రెండుమూఁడు సంవత్సరములు గణితశాస్త్రమునందుఁ గృషిచేసి ప్రావీణ్యమును సంపాదింపఁగలిగిరి. అతిసూక్ష్మబుద్ధి కలవాఁడగుటచేత తిమ్మన గోవిందునికంటెను మేధావియై వన్నె కెక్కుచుండెను. తనబుద్ధి సూక్ష్మతచేత తిమ్మనార్యుఁడు ప్రపంచములోని వస్తుతత్త్వమును బాగుగా గ్రహింపుచుండెను. ఎప్పుడీతఁడు నెక్కడకుఁ బోయినను మనుష్యస్వభావమును గ్రహించుటకే ప్రయత్నము సేయుచుండెను. అరణ్యమునకుఁ బోయిన వివిధజాతివృక్షముల తత్త్వములను గ్రహింపుచుఁ దెలియనివానిఁగూర్చి, దెలిసిన వారి నడిగి తెలిసికొను చుండెను. ఇట్లే జలచరములు, చతుష్పాదజంతువులు, మొదలగువాని యొక్క స్వరూపగుణ స్వభావభావముల గుర్తింపుచు నాతఁ డెంతయో విజ్ఞానమును సంపాదించెను.

"శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మసాధన" మ్మని యెప్పుడును శరీరారోగ్యమును గాపాడుకొనుచు దృఢకాయులుగ నుండవలయునని నిరంతరమును దేహపరిశ్రమ చేయుచుండిరి. ఆంధ్రకర్ణాటకులలో నుండు నానాజాతిసాంప్రదాయచరిత్రముల నేర్పుతోఁ

బఠించిరి. ఇట్లిరువరి రెండు సంవత్సరముల వయస్సు వచ్చునప్పటికి సంస్కృతాంధ్రములయందు సంపూర్ణ పాండిత్యమును చాల వరకు శాస్త్రీయపరిజ్ఞానమును, గణక విద్యానైపుణ్యమును గడించి విశేషప్రతిభావంతులనియు, దయార్ద్రహృదయు లనియు, కాశ్వేటినగరము, నారాయణవనము, చంద్రగిరి, గుత్తి, పెనుగొండ మొదలగు పట్టణములఁ ప్రఖ్యాతి గాంచుచుండిరి. ఇఁక వీరలు రాజనీతిశాస్త్రమును దెలిసికొన వలసియుండిరి.

చిట్టిగంగనామాత్యుఁడు.

ఈబాలు రభ్యసింపవలసిన శాస్త్రములలోఁ బ్రధానమైనది యర్థశాస్త్రము. దానిని బోధింపఁ గల పండితులసంఖ్య బహుస్వల్పముగ నుండెను. అట్టిశాస్త్రమును బోధింపఁ గల మహనీయుఁ డొక్కఁడు చంద్రగిరిరాజ్యమునం దుండెను గాని యతఁడెల్లరకు సులభసాధ్యుఁడు గాఁడు. అతఁడు కౌశిక గోత్రుఁడైన నాదింద్ల చిట్టిగంగనామాత్యుఁడు. ఈ మహనీయుఁడు తాను వృద్ధుఁడైనను చంద్రగిరిరాజ్యాధిపతి యైన సాళ్వనరసింహ మనుజాధీశ్వరుని ప్రధానమంత్రిగ నుండి యా రాజ్యమును విస్తరింపఁ జేయు చుండెను.

ఇఁత డిప్పటికి డెబ్బదేండ్లు నిండినవయస్సు గలవాఁడైనను గాయపుష్టియును, బుద్ధివైశారద్యము నితనికి బలీయముగ నుండెను. ఈ మంత్రిశిఖామణి మనబాలురకు బంధువుఁడైనను దైన్యదశయం దుండియు వీ రేమికారణము చేతనో చిట్టి

గంగనామాత్యునిప్రాపును మొదట నభిలషింపలేదు. ఈబాలురు విద్యాభ్యసనము గావించి పేరుపొందినవారగుట విని నాదిండ్ల చిట్టిగంగనామాత్యుఁడు పిరలను దనపట్టణమగు నారాయణ వనమునకు రప్పించెను. ఆకాలమునందు నారాయణవనము చంద్రగిరిరాజ్యమునకు రాజధానీనగరముగ నుండెను. సాళ్వ నరసింహభూపాలుఁ డిచ్చటనే నివసింపుచుండెను. గావున నాతని ప్రధాన మంత్రి యగు చిట్టిగంగనామాత్యుఁడు గూడ నారాయణ వనమునందే నివసించు చుండెను. ఈగంగనామాత్యుఁడు సాళువ తిమ్మరాజును గోవిందరాజును రప్పించి వారివిద్యలను బరీక్షించి యాయావిద్యలయందు వారికిం గల ప్రజ్ఞావిశేషములం బరికించి మిక్కిలి సంతోషించి తనదివాణమునందు లేకరులనుగా నియమించెను. అట్లు వారు చిన్నపదవులందుండి తమ ప్రజ్ఞావిశేషములను జూపుచుఁ బైయధికారులదయను సంపాదించుకొని ప్రవర్తించుఁ చుండుటను గాంచి గంగనామాత్యుఁడు వారు రాజనీతిశాస్త్రము నభ్యసించినమహోన్నత పదవి నందఁగల రని నిశ్చయించి ప్రేమానురాగము లుట్టిపడ నొకనాఁడు తిమ్మనార్యుని రప్పించి 'తిమ్మనా! నీవు కడుబుద్ధి మంతుఁడవు; ప్రతిభాశాలివి; నీ పూర్వులు మంత్రిపదవులను బొంది ప్రఖ్యాతిఁ గాంచినవారు. వారికంటెను, మాకంటెను నీవు ప్రజ్ఞాఢ్యుడవై యుత్తమస్థానము నలంకరించి యీదక్షిణ హిందూస్థానమునకంతకును సర్వాధికారివై ధర్మపరిపాలనము గావింపఁగలవని నీశక్తినిబట్టి నేను గ్రహించితిని. నీవంటి సమర్థుఁడు నేఁడు మఱి

యొకండు నాకీరాజ్యమునఁ గానరాడు. నేను వృద్ధుఁడనైతిని. నాకుం దెలిసిన రాజనీతిశాస్త్రమర్మముల నన్నిటిని మహారాజ్య తంత్రవిధానములతోడం గఱపి నిన్ను రాజనీతివిద్యావిశారదు నిగా నొనరింపఁ నీయందుఁ గల మమకారము నన్ను శతవిధ ములఁ బ్రేరేపించు చున్నది. నాయనా! ఒక్కమాట మన స్సునం దుంచుకొనుము. హైందవ ధర్మరక్షణార్థమై స్థాపితమైన యీసామ్రాజ్యము వినాశము నొందకుండ మ్లేచ్ఛాక్రాంతము గాకుండఁ జూచుకొమ్ము. నీ జీవితకాలమున నీవొనర్పవలసిన విధ్యుక్తధర్మమిదియే యని యెఱుంగుము. నీ బొందిలో ప్రాణ మున్నంతదనుక దీని మఱువకుము.

రాజకీయపరిస్థితులు.

చెట్టు చెడుకాలమునకుఁ గుక్కమూతి పిందెలు పుట్టి నటులు సంగమరాజవంశమున దౌర్భాగ్యులు పుట్టి హరిహర ప్రౌఢ దేవరాయాది రాజ్యవర్యులు సంపాదించి పెట్టిపోయిన సామ్రాజ్యవైభవమును గ్రమముగాఁ గోల్పోవుచు దుర్వ్యసను లంబడి దుర్బలులై యొండొరులం జంపుకొనుచు స్వేచ్ఛావిహా రులై వర్తింపు చుండుటయు, ఒకవంక బెడందకోటసుల్తాను (Sultan of Beder) కర్ణాటసామ్రాజ్యమును గబళింపఁజూచు టయు, మఱియొకవంక నోఢ్రరాజగు పురుషోత్తమగజపతి విజ యనగరసామ్రాజ్యముపై దండయాత్రలు వలుపుచు నుదయగిరి పర్యంతము భూభాగము నాక్రమించుకొని పరిపాలించుచుండు

టఁయుదలపోసి యీనరపతి సామ్రాజ్యము దక్షిణహిందూ స్థానమున వర్థిల్లఁజేయవలయునని బుద్ధిమంతుఁడును, బాహుబల శాలియు మహాయోధుఁడునగు నీసాళువ నరసింహ భూపాలుని నీసామ్రాజ్యమునకుఁ బట్టాభిషిక్తునిగావింప దృఢసంకల్పుఁడనై పదేండ్లుగాఁ బ్రయత్నించుచున్నాఁడను. బహామనీ సుల్తాను రెండవ మహమ్మదుషా దండెత్తివచ్చి గండికోట దుర్గమును ముట్టడించినప్పుడును, కళింగదేశాధీశ్వరుండైన పురుషోత్తమ గజపతి కాంచీపురముపై దండెత్తి వచ్చినప్పుడును సాళ్వనరసింహుని సైన్యములు దలంపడి వారల నోడించి తఱుమునట్లు చేసితిని. సాళ్వనరసింహ భూపతిని కర్ణాట సామ్రాజ్యమున కంతకు నభిషిక్తుని గావింపవలయునని పెద్ద కోరికతోనున్నవాఁడను. ఈ సాళ్వనరసింహ భూపాలుఁడు సర్వస్వతంత్రుఁడై పరిపాలనముఁ జేయుచున్నను విద్యానగరమున (విజయనగరము) సంగమ రాజవంశీయులు సింహాసనస్థులైయుండ నుపేక్షించి యూరకుండుట హైందవ సామ్రాజ్యమునకు క్షేమకరముగాదు. ఏవేళనో బలవంతులైన బహమనీసుల్తానులు నోటవేసుకొందురను భయముగలదు. నేనొకవేళ నామహత్కార్యము నెఱవేర్చునంతవఱకు జీవించియుండుట తటస్థపడకపోయెనేని నీవా మహాకార్యమునకుఁ బూనుకొనవలయును. దీని నీవు వాగ్దత్తము చేసినయెడల నీకు రాజనీతి శాస్త్రీయ మర్మములన్నిటిని బోధించి ప్రధానమంత్రి స్థానమునకుఁ గ్రమముగా రప్పింతు" నని హెచ్చరించెను.

అప్పుడు తిమ్మనార్యుఁడు 'అమాత్యవర్యా! నీ యభీష్టమును దీర్చుటకన్నఁ బరమోత్కృష్టమైన కార్యము నాకుమఱి యొండులేదు. అవశ్యము హైంధవసామ్రాజ్యాభివర్ధనమునకై నాజీవితమును ధారపోయుదును. కృష్ణానదికి దక్షిణభాగమునుండి యశ్వపతులను గజపతులను బాఱఁద్రోలి మఱియెప్పుడును నడుగుపెట్టకుండఁ జేయుదు. మహాత్మా! నీకుందెలిసిన రాజనీతిని నాకుబోధించి నాజన్మము కృతార్థతంబొరయునట్లు గావించి యాశీర్వదింపుము. నీకరుణాప్రసాదమున సమస్త హైంధవాళియొక్క మన్ననఁ బాత్రుఁడనై యార్యధర్మరక్షణార్థమై నాజీవితమును ధారపోసి వాసికెక్కుదు' నని పలికెను. ఆపలుకుల కావృద్ధమంత్రి పరమానందమునుబొంది యానాఁడు మొదలుకొని రాజనీతిబోధకంబులగు నర్థశాస్త్రీయరహస్యంబుల బోధింపుచు వచ్చెను. రెండు సంవత్సరముల కాలములో దండనీతియను గొప్పశాస్త్రములోని మహావిషయముల నన్నిటిని బోధించెను.

అర్థశాస్త్రప్రవర్తకులు.

మనువు, బాహుదంతుఁడు, బృహస్పతి, శుక్రుఁడు వ్రాసిన మహావిషయములను బోధించెను. భరద్వాజుఁడు, పరాశరుఁడు, వ్యాసుఁడు, వైశంపాయనుఁడు, ఘోటముఖుఁడు, పిశునుఁడు, కౌణపదంతుఁడు, వాతవ్యాధి, కాత్యాయనుఁడు,

చారాయణుఁడు, కింజల్కుఁడు మొదలగు స్మృతికర్తలు వ్రాసిన నీతిశాస్త్రములు నేఁడుఖిలములై యున్నను, ఆకాలమున వ్యాప్తములై యున్నందున వానిలోఁ సిరహస్యముల నన్నిఁటిని తెలియఁ జెప్పెను. కౌటిల్యునియర్థశాస్త్రమును, కామందకుని నీతిసారమును జక్కఁగా జదివించి ప్రజ్ఞాఢ్యునిఁ గావించెను. ఇట్లధిక శ్రద్ధాభక్తులు గలిగి చిట్టిగంగనామాత్యునివలనఁ దిమ్మరుసు మంత్రి విద్యాసముద్దేశము, వృద్ధసంయోగము, అమాత్యోత్పత్తి, మంత్రిపురోహితోత్పత్తి, దూతప్రణిధి, జనపదనివేశము, దుర్గవిధానము, దుర్గనివేశము, సీతాధ్యక్షత్వము, పణ్యాధ్యక్షత్వము, శుల్కాధ్యక్షత్వము, ధర్మస్థేయము, వ్యవహారము, కంటకశోధనము, యోగవృత్తము, అరిమిత్రోదాసీనాది ద్వాదశరాజమండలములు, వివిధరాజ్యాంగముల యుత్తమస్థితి, శమవ్యాయామికము, పౌరుషము, దైవసహాయము, సంధి విగ్రహయాన ద్వైధీభావాసన సమాశ్రయములు, వ్యసనాధికారికము, అభియాస్యత్కర్మము, సాంగ్రామికము, సంఘవృత్తము, అబలీయసము, దుర్గాలంభోపాయము, ఔపనిషదికము, స్వబలోపఘాతప్రతీకారము, వంచనము, తంత్రయుక్తులు మొదలగు మహావిషయములను గూర్చిన పరిజ్ఞానమును మెండుగా సంపాదించెను.

ద్వితీయ ప్రకరణము

తుళువ వంశము.*

మొదట చంద్రగిరిరాజ్యమునకు, నటుపిమ్మట నూత్న కర్ణాట సామ్రాజ్యమునకుఁ బట్టాభిషిక్తుఁడైన సాళువగుండయ నారసింహ భూపాలుని సైన్యాధ్యక్షుఁడును, ముఖ్యమంత్రియు నగు నరసరాజు తుళువ వంశమునందు జనించిన యీశ్వరరాజునకుఁ బుత్త్రుఁడై యుండెను. ఈశ్వరనాయకుండును గొంత కాలము సాళ్వనరసింహ భూపాలునకు సైన్యాధ్యక్షుఁడుగ నుండెను. వీరిది తుళువవంశము. ఈ వంశమునఁ దిమ్మయదండ నాథునకు నీశ్వరరాజు జనించెను. వీనికి నరసరాజు పుట్టెను. ఈశ్వరరాజు విఖ్యాతి సేనాధీశ్వరుఁడుగానుండి బహుదేశములను

---

* మహమ్మదీయ మహాయుగములో తుళువవంశము సాళువవంశాంతర్గత మనియు, తుళువ నరసరాజు సాళువనరసరాజునకు అన్నమనుమఁడనియు శ్రీయుత కొమర్రాజు లక్ష్మణరావుపంతులు, ఎం. ఏ., గారు వ్రాసియున్నారు. ఆంధ్రకవుల చరిత్రములో "ఈ తిమ్మయ ఈశ్వరరాజు సాళువగుండ నరసరాజునకు సేనానాయకుఁడగుటయేగాక దాయాదుఁడుకూఁడ నైయుండుటచేత నాతని యనంతరమున రాజ్యమును వహించినట్లు తోఁచుచున్నది" అని యొకచోటను, "నరసింహరాజునకు (సాళువ) తిమ్మరాజను పేరుగల జ్యేష్ఠభ్రాత యొకఁడుగలఁడు. ఆతఁడే యీశ్వర రాజు తండ్రియైన సాళువతిమ్మరాజని తోచుచున్నది" అని యొకచోటను శ్రీయుత రావుబహదరు కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు వ్రాసిన వ్రాఁతయె పైవారు వ్రాసినవ్రాఁత కాధారమై యుండవచ్చును. ఇందుకుఁ బ్రమాణ మెవ్వరును జూప లేదు. తుళువనరసరాయని కంకితము గావింపఁబడిన వరాహపురాణములో నంది

జయించి సాళ్వనరసింహరాయని రాజ్యమును విస్తరింపఁజేసెను. వీని విజయములనుగూర్చి వరాహపురాణమునం దిట్లభివర్ణింపబడియెను.

"సీ॥ ఉదయాద్రి భేదించె హుత్తరి నిర్జించె
గండికోటపురంబుఁ గదలద్రవ్వెఁ
బెనుగొండ సాధించె బెగ్గులూరు హరించె
గోవెలనెల్లూరు గుంటుపఱిచెఁ
గుందాణి విదళించె గొడుగుచింత జయించె
బాగూరు పంచముపాడు చేసె
నరుగొండ వెకలించె నామూరు మర్దించె
శ్రీరంగపురమును బాఱిసమరె
గీ॥ రాయచౌహత్తమల్ల ధరావరాహ
మోహనమురారి బర్బరబాహుసాళ్వ
నారసింహప్రతాపసన్నాహుఁ డగుచు
విశ్వహితకారి తిమ్మయయీశ్వరుండు."

తిమ్మరుసుమంత్రి ప్రతిబాధ్యుఁడని దేశమున విఖ్యాతిని గాంచుట తనమిత్రుఁడైన నాదిండ్ల చిట్టిగంగనామాత్యుని వలన విని యాతనిచేఁ బ్రేరేపితుఁడై సాళ్వ గుండయ నారసింహ భూపాలుని యంగీకారమును బడసి తుళువనరసరాజు తిమ్మ

మల్లన ఘంటసింగయకవులు సాళువవంశము వేఱుగను, తుళువవంశము వేఱుగను. స్పష్టముగ వర్ణించి యుండ వీరిట్లు వ్రాయుట వింతగా నున్నది. వరాహపురాణావతారికలోను, ఆశ్వాసాంత పద్యములలోను కృతిభర్త సాళువవంశీయుఁడని వక్కాణింపఁబడక తుళువాన్వయుండని వ్రాయుటయే యీయుభయవంశములొక్కటికావని స్పష్టమగుచున్నది. కాఁబట్టి సాళువవంశము వేఱనియు తుళువవంశము వేఱనియు మన మిప్పటికి స్పష్టముగా నిర్ధారింపఁవచ్చును.

రుసును దనకు ముఖ్యమంత్రిగఁ జేసికొనియెను. నాదిండ్ల చిట్టిగంగనామాత్యుఁడు తిమ్మరాజునకు, గోవిందరాజునకు వివాహమైనపిమ్మట స్వర్గస్థుఁడయ్యెను. అచిరకాలములోనే తిమ్మరుసు ప్రజ్ఞావిశేషములు రాజ్యమునఁ బ్రవర్తిల్లుచు బహుజనశ్లాఘాపాత్రములై యాతని యశోవైభవమును నలుదిక్కులకుఁ బఱపుచుండినవి.

మహావిప్లవము

కర్ణాట సామ్రాజ్యమును బరిపాలించుచున్న యిమ్మడి విరూపాక్షరాయలు తన దుష్ప్రవర్తనముచేత జనకంటకుఁడయ్యెను. నిరంతరము సురాపానప్రమత్తుఁడై కామినీజనపరివృతుఁడై యంతఃపురమును విడిచి రాక మంత్రులకుఁ గాని, దండనాథులకుఁ గాని మోమయినఁ గనుబఱచక మైమఱచి విహరింపుచుండెను. ఇది గూడదని మందలించినదండనాథులను బెక్కండ్రను దుష్టుఁడై చంపించెను. ఇమ్మడి విరూపాక్షుఁ డిట్లు దుష్పరిపాలనమున కొడిగట్టి జనకంటకుఁడై యుండుటఁగాంచి సామంతనృపతు లెల్లరును స్వతంత్రులై యెవరిరాజ్యములను వారు పరిపాలించుకొనుచుఁ గప్పములు గట్టుట మానిరి. పశ్చిమసముద్రతీరమునందలి రేవు లన్నియుఁ బరాధీనములైనవి. తుంగభద్రాకృష్ణామధ్యదేశమును దురుష్కు లాక్రమించుకొనిరి. కళింగదేశాధీశ్వరులైన గజపతు లుదయగిరిరాజ్యమును వశ

పఱచుకొని పరిపాలించుచుండిరి. ఇంతకుఁ బూర్వమె చంద్రగిరి, పెనుగొండ, గండికోటరాజ్యముల నాక్రమించుకొని సాళ్వగుండ నరసింహభూపాలుఁడు మహాపరాక్రమవంతుఁడై అనుదినమును దనరాజ్యమును విస్తరింపఁజేయుచు స్వతంత్రుఁడై పరిపాలనము సేయుచు జనరంజకుఁడుగాఁ బ్రసిద్ధి గాంచుచుండెను. ఇట్లు నానాటికిఁ గర్ణాటరాష్ట్రము బలము క్షీణించుచుండెను. దీని నంతయును జూచి సహింపఁజాలక వీని పెద్దకొడుకు తనతండ్రిని దనచేతులతోఁ జంపెను. వీనితమ్ముఁడు వీనిని జంపి, రాజయ్యెను. వీఁడును దనతండ్రివలెనె దుర్మార్గుడై దుష్పరిపాలనముఁ జేయ మొదలుపెట్టెను. ఉద్ధతులనడుమఁ బేదకుంప శక్యము గాని యట్లు తురుష్కులకును గజపతులకును నడుమఁబడి యిదినఱకే నలుగుచుండిన కర్ణాటసామ్రాజ్యము విద్యానగరమునందు సంభవించినట్టి రాజకీయవిప్లవస్థితినిఁ బురస్కరించుకొని బహమనీ సుల్తాను తా నొక్కగ్రుక్కలో నీమహాసామ్రాజ్యమును మ్రింగి వేయవలయునని చూచుచుండెను గాని సాళ్వగుండనారసింహునిభయముచేత వెనుకముందు నారయుచు సమయము నకై నిరీక్షించుచుండెను.

సమయాకర్షణము

తుళువనరసరాయనికడ మంత్రిపదవిని వహించిన తిమ్మరుసు ప్రతిభాఢ్యుఁడైనమంత్రి గావున విద్యానగర రాజకీయ విప్లవపరిస్థితులను దెలిసికొని యుపేక్షను వహింపక తా నెవ్వని

ప్రాపకమువలన నభివృద్ధి బొందఁగలిగెనో యట్టి రాజకీయ విద్యాగురువైన చిట్టిగంగనామాత్యుని బోధనమును మాత్రము మఱవక యాతరుణము నెట్లు సద్వినియోగమునకు దే వలసి యుండునో దానిని జక్కఁగా నాలోచించి హైందవధర్మరక్షణార్థ మీహైందవసామ్రాజ్యము సముద్ధరించుట తనకు విధ్యుక్త ధర్మమని నిశ్చయించెను. అప్పు డుపేక్ష చేసినయెడల నావల ప్రమాదము జనింపవచ్చును. విద్యానగరము బహమనీసుల్తానులవశ మయ్యెనేని హైందవసామ్రాజ్యము క్రమముగా నంతరించును. హైందవసామ్రాజ్యముతో నార్యధర్మములు తాటాదూటములగుట నిశ్చయము. ప్రజ్ఞావంతుఁడని, ప్రతిభాధ్యుఁడని, సమర్థుఁ డని తలంచి నే చిట్టిగంగనామాత్యుఁడు భావిస్థితిని దలపోసి యీవిషయమై తన్ను ప్రబోధించినప్పుడు తిమ్మరుసు మిడ్డిగుడ్లు పెట్టుకొని యూరక చూచుచున్న పక్షమున నాతఁడును సామాన్యుని వంటివాఁడే యగును. అతడొకనాఁడు నరసారాయనికడ కేగి యిట్లనియెను. "నరసరాయా! కర్ణాట ప్రభువు దౌర్భాగ్యస్థితి నంతయు వినుచున్నావుగదా? అతఁడు రాజ్యమును బరిపాలింప నర్హుఁడుగాఁడు. ఎప్పుడు నంతఃపురము విడిచి రాఁడు. రాజ్యాంగముఁ గన్నెత్తిచూడఁడు. తురుష్కులు కృష్ణదాటి వచ్చిరి. సామంతనృపతులు స్వాతంత్ర్యమును బ్రకటించుచున్నారు. ఈ సమయమును జూచి బహమనీసుల్తాను విద్యానగరముపై దండెత్తి వచ్చి వశపఱచుకొనునేని హైందవ రాజ్యము లింక నిలుచునా? హిందూమతధర్మములు తాఱు

మాఱులు గాకుండునా? ఇట్టి సమయమున మన ముపేక్షించి యూరకుండుట మనదేశమునకును మతమునకు నపచారము సల్పినవార మగుదుము. పూర్వము జనకంటకుఁడై వేనుఁడు దుష్పరిపాలనము జేయుచుండఁ బ్రజలు వానినిఁ బదభ్రష్టుని గావించి పృథువునకుఁ బట్టము గట్టినట్లుగా నీకర్ణాటప్రభుని సింహాసనమునుండి దొలగించి మన సాళ్వనరసింహాభూపాలుని సార్వభౌమునిగఁ జేసి పట్టాభిషిక్తుని గావింతము. నిలిచియున్న యీ హైందవసామ్రాజ్యమును సముద్ధరింతము. మనరాజకీయ విద్యాగురువైన చిట్టిగంగనామాత్యుఁడు మనకు బోధించిన పరమధర్మ మిదియే సుమా." అని ప్రబోధించెను. అంత నరసారాయఁ డీపలుకులను విని తిమ్మరుసు మోమొకింతసేపు తేఱిపాఱఁ జూచి యతని దూరపుటాలోచనకు సంతసించి "మంత్రివరా! నీబుద్ధికి మెచ్చితిని. అవును. నీవు చెప్పినది సత్యము. మన మీసమయమును బోనీయరాదు. మన మిప్పు డూరకుండిన తుదకు మనకే ముప్పు రాఁ గలదు. కర్ణాటప్రభువును సింహాసనమునుండి తొలగించి మనప్రభువర్యునకుఁబట్టము గట్టుద" మని చెప్పి యిప్పుడే యావిషయమును దెలుపుచు సాళ్వనరసింహాభూపాలునకు సందేశముఁ బంపెను. అప్పటికే తిమ్మరుసు ప్రతిభాఢ్యుఁ డనియు, రాజ్యధురంధరుఁ డనియు సాళువనరసింహభూపాలుఁ డెఱింగి యుండెను. తిమ్మరుసువంటి ప్రతిభాఢ్యునిచేఁ బ్రబోధితుఁడై తన సైన్యాధ్యక్షుఁ డగు తుళువనరసారాయఁడు పంపించినసందేశమున కెంతయు సంతో

షించినవాఁడై తనకడ నున్న మంత్రివరులను, దండనాథులను రప్పించి వారల కీసందేశము విన్పింపఁగా వారెల్లరును సమ్మతించి తిమ్మరుసు బుద్ధివైశద్యమును మిక్కిలి గొనియాడిరి. అప్పుడా సాళ్వనరసింహభూపతి విద్యానగరముపై దండయాత్ర వెడలుట కాజ్ఞాపత్రమును వ్రాసి తనసైన్యాధ్యక్షునకుబంపెను.

తుళువనరసింహుని దండయాత్ర

సాళ్వనరసింహుని యాజ్ఞాపత్రమును తిమ్మరుసుమంత్రి సైన్యాధ్యక్షునకుఁ జదివి వినిపించెను. తాను తలపెట్టినకార్యమున కెల్లరును నామోదించుట భావిశుభసూచకమని గ్రహించి తిమ్మరుసు పరమానందభరితుఁ డయ్యెను. అంతట తిమ్మరుసు నరసరాజును గాంచి "భూవరా! ఇఁక మనము జాగు సేయరాదు. సేనలను సన్నద్ధము గావించుకొని మనయుద్యమ మెవ్వరికిఁ దెలియకుండ నకస్మాత్తుగాఁ బోయి విద్యానగరముపై బడవలయును. అట్లు గానియెడల ప్రతిపక్షులవలనను శత్రువులవలనను మనకు ప్రతిబంధకము లేర్పడి మన ప్రయత్నమంతయు విఫలము గా వచ్చును. గాన మనకు నపకారము గలుగ వచ్చును. ఇట్టి సందర్భములయందాలస్యము జయప్రదముగాదు. ఈ మన ప్రయత్నములను మన ప్రతిపక్షనాయకులగుదండనాథులు విన్న విద్యానగరమును సంరక్షించుట కై స్వసైన్యములతోఁ బ్రవేశింతురు. అప్పుడు గోటఁ జిదుపందగిన వాని గొడ్డలిచే నఱకవలసి వచ్చు" నని హెచ్చరించెను. నరస

భూపతియు తిమ్మరుసు పలికినపలుకులయందలి యాథార్థ్యమును గ్రహించి కాలయాపనముచేయక వలసినసైన్యములను కొలది కాలములోనే సమకూర్చి తిమ్మరుసు పెట్టినశుభముహూర్తమునఁ బ్రయాణభేరి మ్రోగించి దండయాత్రకు బయలుదేఱెను. నరసారాయనితోఁ దిమ్మరుసుకూడ నుండెను. తిమ్మరుసు మంత్రిసత్తముఁడు మాత్రమే గాక సమరక్రమ మెఱింగిన మహాయోధుఁడుకూడ నై యుండెను. అందువలన నరసారాయనికి మిక్కిలి సహాయకారిగ నుండెను. ఇట్లు గుత్తినగరము నుండి దండయాత్ర వెడలి విద్యానగరముఁ జేరి నగరము వెలుపల విడిసియున్నప్పుడు తిమ్మరుసుమంత్రి కర్ణాటరాజ్యసంరక్షకులై యుండిన దండనాధులకు సామంతనృపతులకు నరసారాయనిపేరుతో తాము వచ్చిన కార్యముయొక్క ప్రయోజనమును దెలుపుచు లేఖలను వ్రాసి పంపెను. సాళువనరసింహభూపాలునికీర్తి యప్పటికే రాష్ట్రమునందంతట వ్యాపించి ప్రసిద్ధి వహించి యుండుటచేత నెవ్వరును దత్సైన్యాధ్యక్షుఁడును సమర్థయోధుఁడు నైన తుళువనరసారాయని నెదుర్కొన సాహసింప లేదు. నరసారాయఁ డనేకులకు గానుక లంపించెను. ఇట్లు విద్యానగరములోని దండనాధుఁ లెల్లరును వశ్యులై మౌనము వహించియుండ నరసారాయఁడు నగరమున కెంతమాత్రము నష్టము గలిగింపక రణభేరి మ్రోగించుచు నగరము సొచ్చి దానును సేనలును మహావైభవముతో నూరేగుచు రాజభవనము సమీపించుచుండెను. ఇట్లు జరుగుచున్న దని

'నేత్రిబీరకాయ' యన్నట్లు ప్రౌఢదేవరాయల నామమును వహించినయాకామినీమనోహరుఁడు విద్యానగర సింహాసనాధిష్ఠితుఁడైన యాకర్ణాటప్రభువు వినియు విననట్లుండెను. నరసారాయఁడు రాజభవనము సమీపించు చున్నాఁడని సందేశమును దెచ్చినభటుని విశ్వాసపాత్రుసిఁ బరిభవించి పంపించెను. వినాశకాలముపకు విపరీతబుద్ధి జనించిన దని యెల్లవారును దలంచి యుపేక్ష వహించి యుండిరి. ఇట్లు నరసారాయఁడు నగరమంతయు మహావైభవముతో నూరేగి రాజభవనము సమీపించి ద్వారపాలకులఁ బాఱఁద్రోలి యంతయు వశపఱచుకొన్నను నామందభాగ్యుఁ డంతఃపురములోని శయ్యాగృహమును విడిచి బయలకు రాలేదు. తుద కాసేనాని రాజు పండుకొని యున్నగృహము సమీపింపఁగా దనకు రానున్న యపాయము నపుడు గ్రహించి ప్రాణరక్షణార్థము దిడ్డివాకిటనుండి తప్పించుకొని నిజమందిరమును, నగరమునుగూడ విడిచి పాఱిపోయెను. ఇట్లతఁడు పాఱిపోయె నన్నవర్తమానమును విని నరసారాయఁడు వానిం బట్టుకొనుటకై శ్రమపడక తత్క్షణము ధనభాండారమును నగరము నంతయు స్వాధీనముఁ జేసికొని సాళువనరసింహభూపాలున కీవృత్తాంతమును దెలుపుచు విద్యానగరమునకు విచ్చేయుమని సందేశమంపెను. నగరమునంతయు నరసారాయనికి గడగడలాడుచుండెను. నగరములోని యాబాలవృద్ధు లీమార్పునకు సంతోషించిరి. బహుపల్పసంఖ్యాకులకిది కంటకముగాఁ గాన్పించినను వీరి నెదుర్కొనునంతటి శక్తి

లేక యుండెను. రాజబంధువులను విద్యానగరమున నుండ నీయక నరసారాయఁడు కొందఱను పెనుగొండకును, కొంద ఱను గుత్తికిని, కొందఱను జంద్రగిరికిని బంపించెను. అంతః పురములోని నౌకరులను దొలఁగించి వారిస్థానమునఁ గ్రొత్త వారిని నియమించెను.

సాళ్వనరసింహుని పట్టాభిషేకము

తిమ్మరుసుమంత్రి సాళ్వగుండయనారసింహుని పట్టాభి షేకమహోత్సవాహ్వానపత్రికలను రాష్ట్రములోని సామంత నృపతులకు దండనాథులకుఁ బంపించెను. సాళువ నరసింహ భూపాలుఁడు నరసారాయునికడ నుండి వచ్చిన సందేశమును విని తనవారివిజయమునకానందించుచు నెంతమాత్రమును జాగు సేయక పురోహితులను, మంత్రులను, సేనాపతులను, సామం తులను, రాణులను, పుత్త్రులను, పరివారజనంబులను వెంటఁ గొని యొకశుభముహూర్తమున నారాయణవనమునుండి బయ లుదేఱి కొన్నిదినములకు విద్యానగరమునకు వచ్చెను. తన సైన్యాధ్యక్షుఁడును, వాని మంత్రియగు తిమ్మరుసును పౌర జనులతో నెదురుగావచ్చి నగరమునకుఁ గొంపోయి రాజభవన మునం బ్రవేశపెట్టిరి. ఈసాళ్వనరసింహభూపాలుఁడు విద్యానగర నివాసులకుఁ గ్రొత్తవాఁడుకాఁడు. సాళ్వనరసింహుఁడు విద్యా నగరమునఁ బేరు మోసినవాఁడే. కావున నితనిఁ బ్రేమించు

వారే యానగరరాజమున నధికసంఖ్య గలవారుండిరి. సాళువ నరసింహభూపతి బలాఢ్యుఁడుఁ సమర్థుఁడు, యోగ్యుఁడు నై నందున సామంతనృపవర్గ మాతనిపట్టాభిషేకమహోత్సవమున కామోదించుచుఁ గానుక లంపించిరి. మఱికొందఱు నామహోత్సవమును గన్నులార వీక్షించుటకై తామే యరుదెంచిరి. ఒకశుభమహూర్తమున సాళ్వనరసింహభూపతి కర్ణాటసామ్రాజ్యపట్టాభిషిక్తుఁడై మహారాజాధిరాజ, రాజ పరమేశ్వరేత్యాది బిరుదాంచితుఁడై వఱలెను. అంతటనుండి కర్ణాటసామ్రాజ్యము నరసింహసామ్రాజ్య మని దిగంతములవఱకు బేరుమ్రోసెను. కర్ణాటసామ్రాజ్యము బలపడియెను. సామంతనృపవర్గము నరసింహసార్వభౌముఁ డన్న భయభక్తులతో నుండెను. దండనాథు లెల్లరును వినయవిధేయులై యుండిరి. ఇట్లు సాళ్వనరసింహభూపతి శకసంవత్సరము ౧౪౦౮-లో (1486-87) కర్ణాటసామ్రాజ్యసార్వభౌముఁడయ్యెను. ఈతని పరిపాలనతో విద్యానగరమునఁ దెలుఁగువారికిఁ బలుకుఁబడి యెక్కువ యయ్యెను. కర్ణాటసామ్రాజ్యము సంపూర్ణముగా నాంధ్రుల స్వాధీన మయ్యె నని చెప్పవచ్చును. తిమ్మరుసుమంత్రి తన ప్రజ్ఞను వికసింపఁజేయుకాలము తటస్థించెను. ఇట్లు మనోరథ సిద్ధిఁ బడయు నదృష్టముఁ గాంచిన తిమ్మరుసుమంత్రిని సాళ్వ నరసింహసార్వభౌముఁడుఁ విడిచిపెట్టి యుండలేదు. అతని ననేక విధముల సత్కరించెను. అతనితో యోజింపక యేకార్యమును

జేయుచుండెను. తుళువనరసరాయనిమంత్రి యనుమాటయె కాని తిమ్మరుసు విద్యానగరమునుండి రాజకార్యధురంధరుఁడై నరసింహ సార్వభౌమునకు సలహాల నందిచ్చుచుఁ బరిపాలనమునఁ దోడ్పడుచుండెను. ప్రధానమంత్రిత్వపదవిని వహింపవలసినదని సార్వభౌముఁడు కోరినను తిమ్మరుసు తనకంటె వృద్ధులై చిరకాలమునుండి యాశ్రయించుకొని భక్తిశ్రద్ధలు చూపి కొలుచుచున్న మంత్రిపుంగవులను గాదని వయస్సునఁ జిన్నవాఁడగుఁదా నాపదవి నపేక్షించుట క్షేమకరము గాదనియు, మిత్రభేదమునకు హేతువగునియు, దేశశాంతికి భంగకర మగుననియు నచ్చఁజెప్పి సామ్రాజ్యముపట్ల సదాసేవాపరతంత్రుఁడనై యుందునని వాగ్దానము గావించెను. తుళువనరసభూపతియు సార్వభౌముఁడు నాతని బుద్ధికౌశల్యమును శ్లాఘించిరి. విద్యానగరమునఁ దిమ్మరుసు ప్రసిద్ధి సర్వత్ర వ్యాపించెను. ఒకనాఁడు నరసింహసార్వభౌముఁడు తిమ్మరుసు మంత్రిని బిలుపనంపించి యిట్లనియెను.

"తిమ్మనమంత్రీ! నీవు కడుబుద్ధిశాలివి. నాకొక్క కోరికగలదు. అశ్వపతులైన బహమనీసుల్తానులును, గజపతులైన కళింగదేశాధీశ్వరులును మనకుఁ బ్రబలశత్రువులై యున్నారు. కర్ణాటరాజ్యాధిష్ఠితుఁడనై నరపతిసార్వభౌముఁడనై యున్నను అట్టిశత్రువు లస్మద్రాజ్యమునపహరించి ప్రవర్ధమానులగుచుండఁ జూచుచు నే నెట్లూరకుండఁ గలను. అశ్వపతు

లను గజపతులను గూడఁ గృష్ణకు దిగువభాగమున నుండ
కుండఁ బాఱద్రోల వలయునని దృఢసంకల్పము గలదు. నేనీ
శత్రువులనుఁ బాఱద్రోలునంతవఱకు నాకు నిద్రాహారముల
యం దభిరుచి జనింపదు. దీని జయప్రదముగా నిర్వహించు
మార్గము నెద్దియొనఁ జూపుము."

తిమ్మరుసు హితబోధ

అందులకుఁ దిమ్మరు సిట్లు ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను. రాజేంద్రా! అశ్వపతులు గజపతులు మనకు శత్రువులుగ నున్నమాట సత్యము. వారలను జయించుట కష్టసాధ్యము. అశ్వపతుల కాశ్వికసైన్యము మెండుగాఁగలదు. పూర్వకాలమున సైన్యము, రథములు, గజములు అశ్వపతులు, పదాతులను నాలుగుభాగములుగానుండి 'చతురంగ' మను సంజ్ఞ కలిగి యుండెను. ఆకాలమునందు రథబలమె శ్రేష్ఠమైనదిగా నెంచబడియె. రథికులకు, అతిరథుఁడు, మహారథుఁడు, సమరథుఁడు, అర్ధరథుఁడు ననుబిరుదము లుండెను. రథబలమింతకుఁ బూర్వమె సేనాంగములో నశించి తక్కినవి మూఁడుమాత్రమె నిలిచి యున్నవి. కళింగదేశమునం దరణ్యములు మెండుగా నుండుటచేతను నాయరణ్యములలో గజములు విస్తారముగా నుండుటచేతను కళింగదేశాధిపతులకు గజబల మధికముగా నుండుచు వచ్చెను. అందువలన వారలకు గజపతు లనుబిరుదు నామము గలిగినది. అరబ్బీపారశీక సింధుదేశములందు గుఱ్ఱము

లధికముగా నభివృద్ధి యగుచున్నవి. ఈదేశములు మహామ్మ దీయాక్రాంతములై వారలచేఁ బరిపాలింపఁబడు చుండుట చేత వారలకు నశ్వపతులనుబిరుదు వచ్చినది. పదాతిసైన్యము మన కెక్కువగా నుండుటచేత మనకు నరపతు లనుబిరుదము వచ్చినది. అశ్వపతులను జయించుటకు మన కాశ్వికసైన్యము మెండుగా నుండవలయును. గజపతులను జయించుటకు గజ సైన్యము మెండుగా నుండవలయును. బహామనీసుల్తానుకన్న మీర లైశ్వర్యవంతులు. బహామనీసుల్తానుకన్న మన మధికమైన వెల యిచ్చినపక్షమున మనకే విక్రయింతురు. పోర్చుగీసు వర్తకులమూలమున మన మీకార్యమును నిర్వహించుకొన వచ్చును. ఆశ్వికసైన్యమును మనము బలపఱచుకొనుపర్యం తము బహామనీసుల్తానుపై దండయాత్ర సలుపరాదు. అతఁడు దండెత్తివచ్చిన మనము నిలిచి పోరాడవచ్చును. కాని మనము మాత్రము దండెత్తిపోరాదు. అశ్వబలమును సమకూర్చుకొని యశ్వపతులను జయించిన పిమ్మట గజపతులను జయింపవల యును. అంతపర్యంతము మన మోపికవహించి యశ్వబల మును గజబలమునుగూడ పెంపుచేసికొనుచుండుట శ్రేయమని నాయభిప్రాయము. అశ్వములను సంపాదించుటకై ధనమును గుప్పింపవలయును."

తిమ్మరుసుచే నిట్లు ప్రేరేపింపఁబడి నరసింహామహా రాజేంద్రుఁడు అరబ్బీదేశమునుండియు, పారశీకదేశమునుండియు నుత్తమాశ్వములను బెక్కింటిని దెప్పించుటకై ప్రతినిధులను

చచ్చినవైనను మూఁడుగుఱ్ఱములకు వేయివరహాలచొప్పున నిచ్చుటకుఁ బ్రారంభించినందున మూరులను మహమ్మదీయ వర్తకులును, పోర్చుగీసువర్తకులు నశ్వములను గొనివచ్చి, సాళ్వనరసింహరాయుని కమ్మి ధనవంతు లగుచుండిరి. తన కొఱకై తెచ్చిన గుఱ్ఱములు సముద్రముమీఁదఁ జచ్చినను వానితోఁకలను తెచ్చినపక్షమున ధన మొసంగు చున్నందున వర్తకు లావ్యాపారమును విడువక సాగించుచుండిరి. అందువలన స్వల్పకాలములో నరసింహుని యశ్వబలము శత్రుజన భయంకర మయ్యెను. ఇట్లు సాళ్వనరసింహభూపతి జీవచ్ఛవముగా నుండి కునుకుచున్న రాష్ట్రమున నుత్సాహక్రియా శక్తుల స్వసామర్థ్యముచే నెల్లెడలఁ బురికొల్పి పునర్జీవనము గల్పించి శత్రుభయంకరుఁడై ప్రజాపాలనముఁ జేయుచుండుటచేతఁ దురుష్కులును విదేశీయులగు పోర్చుగీసువారును, కర్ణాటరాజ్యమును ‘నరసింగనిరాజ్య’ మనియె వ్యవహరించిరి. తురుష్కులనుండి రాచూరుదుర్గమును గజపతులనుండి యుదయగిరిరాజ్యమును వశపఱచుకొనవలయునని యుత్సాహపడుచుండెను. గాని విధివశంబున నాకోరిక లీరిక లెత్తకముందే స్వర్గస్థుడగుట సంభవించెను. ఇతఁడీసార్వభౌమపదవికి వచ్చిన తరువాత నెక్కువకాలము పరిపాలనము చేసినట్లు గన్పట్టదు. ఇతఁడు తనమరణకాలమునందుఁ దనపెద్దకుమారుని రాజును జేసి యతఁడు బాలుఁ డగుటచే సైన్యాధ్యక్షుఁడైన నరస రాజును గార్యకర్తనుగా నియమించెను.

తృతీయ ప్రకరణము.

ఇమ్మడి నరసింహరాయఁడు.

సాళ్వనరసింహరాయఁడు స్వర్గస్థుఁడైనవెనుక నతని పెద్దకుమారుఁడు, బాలుని తిమ్మరాయనిఁ బట్టాభిషిక్తుని గావించి తుళువనరసరాజు సేనాపతియు రాజ్యభారధురంధరుఁడై తిమ్మరుసు మంత్రి సాహాయ్యంబునఁ బరిపాలనము సేయుచుండెను. నరసింహసామ్రాజ్యమునకు నిట్టిసాధ్యక్ష్యమును బొంది నరసరాయఁడు తానే రాజ్యచక్రమును నడిపించుటఁ జూచి సహింపజాలక యొకదళవాయి నరసరాయనిపై నొకయపవాదు గల్పింపనెంచి రహస్యముగా బాలరాజును జంపించెను. తుళువ నరసరాజే రాజద్రోహియై రాజ్యాపహరణ నిమిత్తము బాలరాజును చంపించెనని ప్రజలు చెప్పుకొనుచు నరసరాజును ద్వేషించునట్లుగాఁ జేసినవాని కపటతంత్రమునకుఁ బ్రతిహతి నాలోచింపు మని తిమ్మరుసును వేడెను. "ప్రభువర్యా! శత్రువును సాధించుపని తరువాత చూచుకొందము. ముందుగా సాళ్వనరసింహభూపాలుని ద్వితీయపుత్రుని ఇమ్మడి నరసింహరాయఁ డనుపేరుతోఁ బట్టాభిషిక్తునిగావించి యపనిందఁ బాపికొను" మని తిమ్మరుసుమంత్రి ప్రబోధింపఁగా నతఁ డట్లు గావించి యపనిందఁ బోగొట్టుకొని జనరంజకుఁ డయ్యెను. తన ప్రయత్నమంతయు నీకార్యమూలముగా విఫలమైనం

దున నాదళవాయి విచారించుచు, తుళువ నరసరాయని మఱింత ద్వేషించుచు నపకారము సలుప నిశ్చయుఁడై ఇమ్మడి నరసింహరాయని ప్రేమను క్రమముగా సంపాదించి యాతనిఁ దన కనుకూలుని గావించుకొని తుళువ నరసరాయుని, తిమ్మరుసును, సాగనంపుటకై ప్రయత్నించు చుండెను. తిమ్మరుసు మంత్రి చారులవలన వాని దురాగ్రహమును దెలిసికొని నరసరాయనితో నిట్లనియె." వీరాగ్రణీ! వీఁడు మనకు శత్రువై బాలుఁడైన మహారాజు నాకర్షించి యాతనితోఁ జెలిమి గావించుకొని మన వినాశనమునకై ప్రయత్నించు చున్నాఁడు. భ్రాతృహంతకుఁడైన వీనిని జేరఁదీసి యిమ్మడి నరసింహరాయఁడు గౌరవించు చున్నాఁడు. దీన నేమి యుపద్రవము కలుగునో యీబాలరాజు గుర్తెఱుఁగక యున్నాడు. నిష్కారణముగా దనయన్నను జంపించినవాఁడు తన్నుఁ జంపింపక మానునా! ఇతని దౌర్భాగ్యమేమని చెప్పవచ్చును?- మన ముపేక్షించి యున్నపక్షమున సామ్రాజ్యమునకు ముప్పు వాటిల్లును. ఈద్రోహియైన దళవాయిని బలిమినైన మాయోపాయమునైనఁ గడతేర్చినఁగాని నీకును, నాకును, సామ్రాజ్యమునకును క్షేమము లేదు. కావున ముందుగా నేను బాలరాజును మందలించి హితబోధ గావించి చూచెదను. అతఁడు వినకున్న జరుపఁదగిన కార్యమునుగూర్చి తరువాత యోజింత' మని చెప్పి యాతని సమ్మతిగైకొని తిమ్మరుసుమంత్రి యొకనాఁడు మహారాజు సన్నిధానమునకు బోయి యిట్లు హితబోధ గావించెను.

"రాజేంద్రా ! ఈ సామ్రాజ్యమునకై మీతండ్రియును సైన్యాధ్యక్షుఁడైన నరసరాయఁడును పొందినశ్రమ యింతింత గాదు. మీతండ్రియెడఁగల భక్తివిశ్వాసములచేత తుళువ నరస రాయఁ డెప్పుడును మీతండ్రికి కుడిభుజముగా నుండి యీ సామ్రాజ్యసంపాదనమునందుఁ దోడ్పడి ప్రతిపక్షులనుక్కడంచి యీ మహాసామ్రాజ్యమునకంతకుఁ బట్టాభిషిక్తుని గావించి ప్రతిభ గాంచినవాఁడు గాని సామాన్యుఁడు గాఁడు. మీతండ్రి స్వర్గస్థుఁడైనను మీతండ్రి యభీష్టము ప్రకారము మీయన్నను బట్టాభిషిక్తునిఁ గావించి సమస్త రాజ్యభార ధురంధరుఁడై ప్రజాపాలనము సేయుచుండ సహింపఁజాలక దుర్మార్గుఁడై నీ హితుఁడైన దళవాయి వానిని రహస్యముగా జంపించెను. ఈ యపనిందఁ దనపైఁ బడెనని విచారించి నరసరాయఁడు స్వామిద్రోహి కాఁడు గావున నిన్నుఁ బట్టాభిషిక్తుని గావించి నీచేతఁ బరిపాలనము సేయించుచున్నాఁడు. దీనిని నీవు విస్మరించి భ్రాతృహంతకుఁడైన యీ దుర్మార్గునితో మైత్రి నెఱపుచు కృతఘ్నుఁడవై నరసరాయునికిని నాకును నపకారముఁ జేయఁ జూచు చున్నాఁడవు. నీవు బాలుఁడవు. లోకవృత్తమెఱుంగనివాడవు. నీచులను జేరఁదీసి మైత్రి నెఱపుదువేని తుదను సామ్రాజ్యమును, ప్రాణములనుగూఁడ గోలుపోవలసి వచ్చును. కావున నాప్రార్థనమును మన్నించి దుర్మార్గులతోడ సహవాసమును మానుము. ముఖ్యముగా భ్రాతృహంతకుఁడైన యీ దళవాయిని చెఱబట్టి యుంచుట యొండె, దేశమునుండి

వెడలనడచుటయొండెచేయుట నీకు శ్రేయోదాయకము. నీయొక్కయు, సామ్రాజ్యముయొక్కయు శ్రేయస్సును గోరి నిర్భయముగాఁ బలుకుచున్నాఁడను."

ఇట్లు తిమ్మరుసుమంత్రి సాహసించి హితోపదేశము చేసినప్పుడు మౌనము వహించి యూరకుండెను గాని బాలరాజు ప్రత్యుత్తర మీయఁడయ్యెను. అంత తిమ్మరుసుమంత్రి బాలరాజునొద్ద సెలవుగైకొని నరసరాయునికడ కేతెంచి బాలరాజు మౌఢ్యము నెఱింగించి కలుగనున్న ప్రమాదమునుగూర్చి ముచ్చటించి యాదళవాయినిఁ బట్టుకొని సంహరించుట కర్తవ్యమని చెప్పి యందులకుఁ దగినమార్గమును సూచించెను. అతని హితోపదేశమును శిరసావహించి నరసరాయఁ డేదోమిష కల్పించుకొని తిమ్మరుసుతోఁగూడ పెనుగొండకుఁబోయి, అధిక సైన్యమును గూర్చుకొని రహస్యముగా విద్యానగరమునకు వచ్చి ముట్టడించి భ్రాతృహంతకుఁడైనదళవాయిని శిక్షింతువా లేక రాజ్యము విడిచెదవా యని బాలరాజునకు కబురు పంపెను. ఇట్లు దృఢనిశ్చయుఁడై తుళువ నరసరాయఁడైదాఱు దినములు ముట్టడివేసి విడువకయుండ బాలరాజు భయపడి యింకఁ గార్యము మించునని వెంటనే యాదళవాయిని జంపించి వాని తలను నరసరాయనికడకుఁ బంపెను. అప్పుడు నరసరాయఁడు ముట్టడిని మాని యంతఃపురమునకు బోయి యా బాలరాజును సందర్శించి యింక నెన్నఁడు నిట్టికార్యములఁ జేయకుమని మందలించి యాతని నచ్చట నుంచక వేఱొక దుర్గమునకుఁ బంపి

యాతని సంరక్షణార్థము కొంతసైన్యమును నిలిపి పేరున కిమ్మడి నరసింహరాయఁడే రాజేంద్రుఁడైనను వ్యవహారమున మాత్రము తుళువనరసరాయఁడే మహారాజేంద్రుఁడై సమస్త రాజ్యభార ధురంధరుఁడై ప్రవర్తిల్లెను. అతనియాజ్ఞ సామ్రాజ్యమునం దంతట నమోఘముగా నిర్వర్తిలుచుండెను. అత్యధిక ప్రతిభావంతుఁడైన సాళువతిమ్మనామాత్యుఁడు మహాప్రధానియై రాజ్యతంత్రమును నడుపుచుండఁ దుళువనరసరాయనికీర్తి జగద్వ్యాప్తమగుచుండెను. తిమ్మరుసుమంత్రి సామ్రాజ్యమున కంతకు మూలస్తంభ మయ్యెను. ఎవ్వనిపలుకు సామ్రాజ్యమున నప్రతిహతమై ప్రవర్తించుచుండెనని ప్రశ్నించితిమేని తిమ్మరుసునే మొదట చెప్పవలయును. మహారాజులు, మండలేశ్వరులును, మంత్రులు సేనానులు మొదలగువారెల్లరు నాతని యాజ్ఞాబద్ధులై ప్రవర్తించుచుండిరనఁ దక్కినవారిసంగతి చెప్పనేల ?

తురుష్కుల జయించుట.

విజాపురసుల్తానగు ఆదిల్‌షాహా ప్రత్యర్థియగు కాశింబరీదు తన ప్రతిపక్షిని జయించుటకై తనకు సాహాయ్యము చేయవలసినదని నరసరాయనిఁ బ్రార్థించెను. అతఁడు తిమ్మరుసుతో నాలోచింపగా నాతఁడిట్లనియె. "విజాపురసుల్తాను మనకు శత్రువు, కాశింబరీదును మనకు శత్రువు. మనకు శత్రువులుగ నుండువారు తమలోదాము పోరాడునపుడు మన మొక

పక్షమున జేరి రెండవపక్షము నోడించితిమేని మొదటిపక్షము వారు మనకు సులభసాధ్యు లగుదురు. శత్రువులను జయించుట కిదియొక మార్గము. మఱియు వారిలోవారి కైకమత్యము కలుగకుండ వారిలో వారికి మనస్పర్ధలను గలిగించు చుండ వలయును. అందువలన వారిబలము తగ్గిపోయి సులభసాధ్యు లగుచుందురు. ఇది యొకవిధమైన రాజనీతి. కాశింబరీదు మన సాహాయ్యము నపేక్షించెను. గావున మనము చేయు సాహాయ్యము మనకే లాభించునదిగా నుండవలయును. కనుక కృష్ణా తుంగభద్రానదుల నడుమ నుండు దేశము అనగా ముదిగల్లు రాచూరు దుర్గముల మనమాక్రమించుకొందుము. అని చెప్పి కాశింబరీదునకు వర్తమానముచేసి కొంతసైన్యమును బంపించి యా దుర్గములను వానిచుట్టు నుండు దేశము నాక్రమించుకొనియెను. ఆదిల్‌షాహా యేమియుఁ జేయజాలక కొంతకాల మూరకుండవలసినవాఁడయ్యెను.

కోనేరినాధుని దుండగము.

సాళువనరసింహభూపాలుని కాలముననే సాళువ తిరుమలభూపాలునికిఁ బిమ్మట మహామండలేశ్వరుఁడైన కోనేరినాథుఁడు తిరుచునాపల్లి మండలమునకుఁ బరిపాలకుఁడుగా నియమింపఁబడి ప్రజాపాలనము సేయుచుండెను. ఇతఁడు శైవుఁడై నందున జంబుకేశ్వరాలయమునెడఁ బక్షపాతము గలిగి శ్రీరంగము లోని రంగనాథుని యాలయధర్మకర్తలను నానావిధముల

బాధింపఁగా వారలీతనిబాధ పడలేక గోపురము పైనుండిపడి ప్రాణత్యాగమును గూడఁ జేసికొనిరఁట! ఈ సమాచారము తిమ్మరుసునకుఁ దెలియవచ్చెను. తిమ్మరుసుమంత్రి శైవవైష్ణవ మతములయందు సమబుద్ధి గల స్మార్తుఁ డగుటచేత కోనేరి నాథుని దుండగములను నివర్తింపఁజేయుట శ్రేయోదాయక మని నరసరాయనిఁ బ్రేరేపించెను. అతఁడు నాగమనాయని, కుమార నరసరాయని (వీరనరసింహరాయలు) వెంట నిడికొని ఓరుచునాపల్లి మండలమునకుఁ బోయినపుడు కోనేరినాథుఁ డీ సమాచారముఁ దెలిసికొని బహుసైన్యములం గూర్చుకొని ఏరి నెదుర్కొని ఘోర సంగ్రామము సలిపెను. తుళువనరస రాజు కోనేరినాథుని రణరంగమున నోడించి సంహరించెను. అంతట నరసరాజు నాగమనాయకుఁడు కుమారనరసనాయ కుఁడు శ్రీరంగమునకుబోయి రంగనాథుని సందర్శించి భక్తి యుక్తముగ నా దేవునకు భూదానములను బెక్కులను గావించిరి. కోనేరినాథునకు భయపడి స్వగృహములను విడిచి పాఱిపోయిన వైష్ణవస్వాముల కభయమొసంగి స్వస్థానమునకు రప్పించి యుత్సాహముఁ గల్పించిరి.

బహమనీరాజ్య విభాగములు.

అవక్రపరాక్రముఁడై అరాతిజనభయంకరుఁడై ఇమ్మడి నరసింగరాయని దూరముగాఁ గూరుచుండఁబెట్టి తానే సార్వ భౌముఁడైనట్లుగా సామంతనృపవర్గముచే మ్రొక్కులను బడయు

చున్న తుళువనరసింగరాయఁడు తనకు వశ్యుఁడై కర్ణాట సామ్రాజ్యనిర్వహణభారము నంతయుఁ దనపై బెట్టినందున సాళువతిమ్మనామాత్యచూడామణి యీ మహాసామ్రాజ్యతంత్రమును ప్రజానురంజకముగ నడుపుచు, సుస్థిరముగ నిలుచు మార్గము నాలోచింపు చుండెను. అదివఱకు హైందవసామ్రాజ్యమునకు ప్రతిస్పర్ధముగ వర్ధిల్లుచున్న బహమనీ సామ్రాజ్యము స్వప్రయోజనపరులైన సుబాదారులకుఁ జిక్కి యన్యోన్య వైషమ్యములమూలమున నైదువిభాగములుగా విడిపోయెను. (౧) బరీద్‌షాహి. ఇది కాసింబరీద్ అనువానిచే నేర్పడియెను. దీని రాజధాని బేదర్ లేక బెడందకోట. (౨) ఇమాంషాహి. ఇది వరాడ్ దేశములోనిది. ఫత్తేఉల్లా ఇమాంషాహ అను వానిచే నేర్పడియెను. దీని రాజధాని గావిల్‌గడము. (3) నిజాంషాహి ఇది అహమ్మద్‌షాహ అనువానిచే నేర్పడియెను. దీని రాజధాని అహమ్మదునగరము. (౪) ఆదిల్‌షాహి ఇది యూసుఫ్ఆదిల్‌షాహు అనువానిచే నేర్పడియెను. దీనిరాజధాని విజాపురము. (౫) కుత్బ్‌షాహి. ఇది కూలికుతుబ్షాహ అను వానిచే నేర్పడియెను. దీని రాజధాని గోలకొండ.* బహమనీ రాజ్యమిట్లు విభాగమై బలహీనమగుటకూడ తిమ్మరుసు చేయు ప్రయత్నములకుఁ దోడ్పడి జయప్రదములగుట కవకాశమిచ్చు

* ఈ గోలకొండ రాజ్యము బహమనీరాజ్యమునుండి క్రీ. శ. ౧౫౧౨ సంవత్సరమున విడిపోయెను. తక్కిన వన్నియు క్రీ. శ. ౧౪౮౨ లోపలనే స్వతంత్రమును ప్రకటించి పరిపాలింపబడుచుండినవి.

చుండెను. మహారాజ్యతంత్రజ్ఞుఁడైన తిమ్మరుసు శత్రురాజ్యములలో నన్యోన్యము మైత్రి లేకుండునటులు ప్రయత్నించుచుఁ దనసామ్రాజ్యమునందలి సామంతప్రభువర్గమునను, సేనాధిపతివర్గమునను, మనస్పర్ధలు జనించి సామ్రాజ్యవినాశహేతువులు గాకుండ వేయికన్నులతోఁ జూచుచు హైందవసామ్రాజ్యమును వీక్షింపుచుండెను. కాని దైవ మెల్లకాల మనుకూలుఁడై యొక్క రీతి నుండుట యసంభవము.

ఆదిల్‌షాహ పరివేదనము.

విజాపురరాజ్యమునకును విజయనగరసామ్రాజ్యమునకును నడుమ రాచూరుమండలము గలదు. ఈ భూభాగము కృష్ణానదికిని తుంగభద్రానదికిని నడుమ బలాఢ్యములైన ముదిగల్లు రాచూరుగుర్గములచే నలంకరింపఁబడి యుండెను. ఇది సామ్రాజ్యరక్షకత్వమునకై కవచముభంగి నుండుటచేత బహమనీ సుల్తాను దీని నెప్పుడును స్వాధీనములో నుంచుకొనవలయునని ప్రయత్నించుచుండెను. అట్లే విజయనగరసామ్రాజ్య సార్వభౌముఁడును స్వాధీనములో నుంచుకొనవలయు ననియే ప్రయత్నించుచుండెను. ప్రస్తుత మియ్యది విజయనగరాధీశ్వరునిచే నాక్రమింపబడియెనని యిదివరకుఁ జెప్పి యున్నాఁడను. ఇంత ప్రముఖమైన భూభాగము శత్రువు లాక్రమించినందులకుఁ బరితపింపుచు విజాపురసుల్తాను తన వజీర్లతో నిట్లు పలికెను.

"ముదిగల్లు, రాచూరుదుర్గములు మనరాజ్యమున కాయుస్థానములని మీ రెఱుంగుదురు. అట్టి యాయుస్థానములను మనశత్రువు లాక్రమించి విజృంభించుచున్నారు. మఱియు హైందవసామ్రాజ్యవర్ధనస్థిరనీతికరణకుశలుం డగు తిమ్మరుసుమంత్రి నేడు గాకున్న జేపైనను విజాపురరాజ్యమును తుదముట్టింపఁగలఁడు. అతఁడు బ్రాహ్మణమంత్రి; మహారాజ్యతంత్రజ్ఞుఁడు; అప్రతిమానప్రతిభాశాలి. అతనితో సాటి వచ్చువాఁడు విజాపురరాజ్యమునం గానరాఁడు. నే నెవ్వనికి భయపడువాఁడను గాను కాని వాని కొక్కనికే భయపడవలసి వచ్చుచున్నది. ఇంక మన ముపేక్షించుట ప్రమాదహేతువు. ఎట్లయిన నాదుర్గములను స్వాధీనపఱచుకొన్నఁ గాని నాకు నిద్దుర పట్టదు. ఈ యపకీర్తి బాపుకొన్నఁగాని దక్షిణహిందూస్థానమునఁ దురుష్కరాజ్యములకుం గల ప్రతిష్ఠ క్షీణమైపోవును."

అని నొవ్వఁబలికి దండయాత్రకు సైన్యముల సన్నద్ధము చేయవలసిన దని యుత్తరు వొసంగెను. అతనియాజ్ఞను సిరసావహించి యావజీర్లు సైన్యాధిపతులకుఁ దెలియఁ జేసిరి. తుళువ నరసరాయఁడు రాజద్రోహులనడంచుటకై దక్షిణ దేశమునకుఁ బోయినసమయమున విజాపురసుల్తాను రాచూరుమండలముపై దండెత్తి వచ్చెను. అయినను తిమ్మరుసుమంత్రి యూరకుండక యా సుల్తాను నెదుర్కొని తఱుముటకై నరసరాయని సోదరుఁడగు తిమ్మనాయకుని నియమించెను. * అతఁడు కొంత సైన్య

* హేమరాజు బాలరాజును వెంట నిడుకొని యుద్ధము చేసెననియు, హేమరాజు పాఱిపోయె ననియు, బాలరాజు గాయముల నొంది మార్గమధ్యమునందుఁ

మును వెంటబెట్టుకొని పోయి తుంగభద్రానదిని దాటి యసహాయశూరుఁడై తురుష్కసైన్యముల నెదిరించి దోర్దర్పమును జూపి కొంతతడవు పోరాడఁ గలిగి దురుష్కసైన్యమును గొంతవఱకు నాశము గావించెను. గాని సుల్తానా యవమానమును భరింపజాలక నేపలం బురికొల్పుకొని స్థిరచిత్తుఁడై రణరంగమున నిలిచి సమరము సలుప తిమ్మనాయకుఁడు శత్రుసైన్య మధిక మగుటఁ గాంచి పోరాడఁ జాలక తన సైన్యములను మరలించుకొని రాజధానికి వచ్చెను. ఆదిల్‌షాహా విజయనగరరాజధానిపై దండెత్తి రాఁగలసమర్థుఁడు గాకుండుటచే సంతటితోఁ దృప్తిఁబొంది ముదిగల్లు రాచూరుదుర్గములను గైకొనియెను. తిమ్మరుసు సామ్రాజ్యమున రాజ్యాంగ

జనిపోయె ననియు, ఫెరిస్తా వ్రాసెనుగాని హేమరాజును నరసరాయఁడనియు, బాలరాజును ఇమ్మడి నరసింహరాయఁ డనియుఁ గొందఱు చరిత్రకారు లూహించుచున్నారు. వారియూహలు సరియైనవి కావు. ఎందుకన, ఇమ్మడి నరసింగరాయలు క్రీ. శ. ౧౫౦౫ వఱకు బ్రతికియున్నట్టు శాసనములు గన్పట్టుచున్నవి. (ఎపిగ్రాఫికా ఇండియా కా సంపుటము. 7-నం 8 రు శాసనము జూడుఁడు). హేమరాజనుపేరు తిమ్మరాజనుపేరునకు సంబంధించినది కాని నరసరా జనుపేరునకు పోలికగలిగినది కాదు. ఇంతయగాక యీ యుద్ధము క్రీ. శ. ౧౪౯౩-వ సంవత్సరమున జరిగినట్లు ఫెరిస్తా వ్రాసియున్నాఁడు. ఆ సంవత్సరమున నరసరాజు దివ్యక్షేత్రయాత్రార్థము దక్షిణదేశమునకుఁ బోయినట్టును, తిరుచినాపల్లి మండలేశ్వరుఁడైన కోనేరినాథునితోఁ బోరాడి జయించినట్లును, కోనేరినాథుఁడు యుద్ధములో మృతినొందినట్లును అచ్యుతరాయాభ్యుదయ మనుసంస్కృతకావ్యమువలన విదితమగుచున్నది. కావున ఫెరిస్తా వ్రాసిన దంతయు సత్యము కాదు. అదిల్‌షాహతో యుద్ధము చేసి యోడిపోయినది నరసరాయఁడు కాదు. అతఁడు నరసరాయని సోదరుఁడగు తిమ్మరాయఁడై యుండవలయు ననుట యథార్థమునకు దూరమైన విషయము కాదు.

సంస్కరణములను గావింపవలసి యుండెను. రాజ్యాంగమును బలపఱచుకొన్నఁ గాని తురుష్కులతోఁ వైరముఁ బెట్టుకొని సాధించుటకు బ్రయత్నించుట యుత్తమపద్ధతి కాదని యూహించి సైన్యాధిపతులు ప్రోత్సహించినను తురుష్కుల నుద్రేకింపఁజేయు మార్గములఁబోంతఁ బోక యీయవమానమును సహించి యూరకుండెను. విజయనగరమున కుత్తరపుదిక్కున శిథిలములై యున్న ప్రాకారములను దుర్గములను బలపఱిచెను. ఎన్నిదినములు ముట్టడించినను శత్రువుల కభేద్యమై యుండున ట్లు చేసెను. నగరరక్షకసైన్యమును పెంపు గావించెను. బొక్కసము ధనముచే నింపు చుండెను. ప్రతిసంవత్సరమును గజబలమును, హయబలమును కొంచెముగనో ఎక్కువగనో చేర్చు చుండెను. సామ్రాజ్యమున దన కనుకూలు రెవ్వరో, ప్రతికూలు రెవ్వరో తెలిసికొని ప్రతికూలురను, నేర్పరితనముచే వశపఱచుకొను చుండెను. ఆదిల్‌షాహా తనకు జయము గలిగినందులకు నెంతసంతోషించినను, ఎప్పుడైనను తిమ్మరుసు మంత్రి తనరాజ్యమునకు ముప్పు దేఁగలడని దృఢముగా విశ్వసించినవాఁడు గావునఁ దరువాత నతఁడు తిమ్మరుసుతో నొడంబడిక జేసికొనియెను. ఇట్లుభయరాజ్యములవారు గొంత కాలము మైత్రి గలిగియుండిరి.

చతుర్థప్రకరణము

రాజకుటుంబ రక్షణభారము

ఇక్ష్వాకువంశవార్థిచంద్రుఁ డగు దశరథమహారాజునకు కౌసల్యా సుమిత్రా కైకేయీలవలెఁ దుళువ నరసింహరాయ నికి 'తిప్పాంబ, నాగాంబ, ఓబాంబ' లను మువ్వురు భార్య లుండిరి. నరసింహరాయనికి తిప్పాంబయందు వీరనరసింహదేవ రాయఁడును, నాగాంబయందు కృష్ణదేవరాయఁడును, ఓబాం బికయందు అచ్యుతదేవరాయఁడును, రంగరాయఁడునను కుమా రులు నల్వురు జనించిరి. ఎట్లుసామ్రాజ్య భారమంతయుఁ దిమ్మరుసుమంత్రిపై నుంచి ప్రవర్తించెనో, అట్లే నరసింహదేవ రాయఁడు స్వకుటుంబరక్షణ భారమును గూడ నాతనిపై నే యుంచెను. సామ్రాజ్యసంరక్షణభార మెంతకష్టప్రద మైనదో రాజకుటుంబసంరక్షణభార మంత కష్టప్రదమైనది. ముగ్గురు భార్యలను గట్టుకొని దశరథుఁ డెట్లు బాధపడియెనో యట్లే నరసింహదేవరాయఁడును ముగ్గురుభార్యలను గట్టుకొని బాధ పడుచుండెను. ప్రణయినుల ప్రణయకోపము మూలమున సంభ వించెడి కలహములను నివర్తింపజేయు సందర్భమున నరసింహ దేవరాయనికి హితవిధానములఁ గఱపవలసినవాఁడు తిమ్మరుసు గాక సమర్థుఁడగు మంత్రి మఱియొకఁడు లేఁడు. ఇట్లగుట దుర్భరమైన రాజకుటుంబరక్షణభారము బ్రాహ్మణమంత్రిపై

నిడుటకు గారణమైనది. ఇట్టి కార్యనిర్వాహకత్వమున నర సింహభూపాలవర్యుఁడు తిమ్మరుసుమంత్రినిగాక మఱియెవ్వని నైన నియోగించి యుండెనేని సామ్రాజ్యమునే కోల్పోయి యుండును. ఇట్టి యాధిపత్యమును వహించి తిమ్మరుసు తనప్రజ్ఞా విశేషముచేత నంతఃపురమందిరమున మహోపద్రవము లేవియు సంభవింపకుండఁ గాపాడుకొనుచు వచ్చెను. ఏ మంత్రి యెట్టి బుద్ధి కలవాఁడో, ఏ సేనాధిపతి యెట్టి స్వభావము కలవాఁడో, ఏ మాండలికప్రతినిధి యెట్టి నైసర్గికగుణము కలవాఁడో, ఏ సామంతనృపతి యెట్టితలంపు గలవాఁడో సామ్రాజ్యమున నెల్ల వారి గుణశీలవృత్తములను దెలిసినవాఁడు తిమ్మరుసు మంత్రి. మఱియు రాజాంతఃపుర మందిరమున సేవకావృత్తి నున్న దాసదాసీ జనంబుల గుణశీలవృత్తములఁ జక్కఁగా గ్రహించినవాఁడు తిమ్మరుసుమంత్రి. ఇంతియగాక యంతఃపుర మందిరముల నివసించు రాజబంధువు లందఱు నెట్టివారో యాతఁ డెఱుంగును. ఈ మహాపురుషుఁడు చేయుకార్యములకు సామ్రాజ్యాధిపతి యెన్నఁడు నడ్డము రాఁడని యెల్లవారు నెఱుంగుదురు. అందుచే మహాధికారియైననేమి, సామాన్యాధి కారి యైననేమి, మహారాజైననేమి, మహారాజబంధువుఁడైన నేమి, అధికారియైన నేమి, అనధికారి యైననేమి, పట్టపురాణి యైన నేమి, దాసీయువతి యైన నేమి, తిమ్మరుసాజ్ఞ యన గడ గడలాడుచు విధేయులై వర్తించుచుండిరి. అంతఃపురమంది రములలో నెంతరహస్యముగా నెట్టికార్యము జరిగినను తిమ్మ

రుసు చెవిని బడక మానదు. ఇట్లనుటవలన నంతఃపురమందిర ములం గాని సామ్రాజ్యమునంగాని యీతనికిఁ బ్రతిపక్షులు లేరని గాని యీతండు తలపెట్టుకార్యములకుఁ బ్రతివిధానములఁ బన్ని విఘాతము చేయఁజూచువారు లేరని కాని చెప్ప సాహసింపరాదు. ప్రథమకర్ణాటరాజవంశమును సముద్ధరింపవలయునని తత్పక్షపాతులై సమయ మపేక్షించి వేచియున్నవారు కొందఱు గలరు. ఈ మహాసామ్రాజ్యమునకు సాళువనరసింహ భూపతి సంతతియే యాధిపత్యము వహింపవలసిన వారు గాని యన్యులు కారని యిమ్మడి నరసింహరాయలను వజ్రసింహాసనారూఢుని గావించి సామ్రాజ్యమును సాళ్వరాజవంశమునకే నిలుపవలయునని ప్రయత్నించువారు కొందఱు గలరు. అనేక కారణములచే సర్వాధికారి మహాపదవిని వహించి సమస్తసామ్రాజ్యాధికారధూర్వహుఁడై ప్రవర్తించెడి తిమ్మరుసునెడఁ గేవల మసూయాపిశాచగ్రస్తులై ప్రతిపక్షులుగా నుండెడివారు మఱికొందఱుగలరు. వీరెల్లరును తిమ్మరుసునెడఁ గలభక్తిచే విధేయులై యుండిరని తలంపరాదు. అత్యధికమైన ప్రతిభయు అప్రతిమానమైన ప్రజ్ఞయు అత్యద్భుతమైన మేధాశక్తియు అకళంకమైన సామ్రాజ్యభక్తియు అత్యనురూపమానమైన సమర్థతయు, అప్రతిబద్ధమైన యాజ్ఞయు, వీనినిమించిన యౌదార్యమును, క్షాత్రమును, బ్రహ్మతేజస్సును ప్రతిపక్షుల భయకంపితులను జేయఁగా వారెల్లరును తిమ్మరుసు ననువర్తించువారైరి. సాళ్వనరసింహభూపాలుని పుత్త్రుఁడైన యిమ్మడి నరసింహరాయని

పెనుగొండ రాజ్యమున కధిపతిని గావించి వానిని వానికుటుంబ మును పెనుగొండదుర్గమున నుండునటులు నియమించెను. ప్రథమకర్ణాటరాజవంశమునెడఁ పక్షపాతము గలవారి కెవ్వరికిని విద్యానగరమున గొప్పపదవు లేవియు నొసంగియుండ లేదు. కర్ణాటకులవలన నేవిధమైన యుపద్రవమును మూడకుండ వారిలో సమర్థులై యిష్టులుగా నున్నవారికి గొప్పపదవుల నిచ్చి కర్ణాటప్రజల మెప్పునుగూడఁ గాంచుచుఁ గర్ణాటకులకుఁ దెలుగువారికి వైమనస్యములు పెరుఁగకుండఁ జూచుకొను చుండెను. కర్ణాటదేశమునఁ దెలుఁగువారికిని, తెనుఁగుదేశ మునఁ గర్ణాటకులకు నధికారపదవు లొసంగుచుండెను. తనకు నలువది యేండ్లు నిండకపూర్వమె మహామాత్యపదవిని బొంది మహాకర్ణాటరాజ్యచక్రమును జేతబట్టుకొని విదేశీయరాజ్యతంత్ర జ్ఞులు సయితముఁ "జే" యని ప్రస్తుతింప హస్తనైపుణ్యము వన్నె కెక్కునట్లుగా గిరగిర ద్రిప్పుచుండెను.

తిప్పాంబ కౌటిల్యము.

ఏమి హేతువుచేతనో చెప్పజాలము కాని నరసింహదేవ రాయఁడు తిప్పాంబకంటెను నాగాంబికయం దెక్కువ ప్రేమ మును జూపుచుండెను. దీనివలన తిప్పాంబకు నాగాంబికయం దసూయ జనించెను. తిప్పాంబకుమారుఁడైన వీరనరసింహదేవ రాయఁడు నాగాంబకుమారుఁడైన కృష్ణదేవరాయనికంటెను వయస్సునఁ బెద్దవాఁడు. తిమ్మరుసుమంత్రినే నాగాంబికాపుత్త్రుఁ

డైన శ్రీకృష్ణదేవరాయనికి విద్యాగురువుగా నరసింహదేవ రాయఁడు నియమించెను. తనపుత్త్రులలో సమస్తవిధముల గృష్ణదేవరాయఁడే సుభగుం డని తన సమ్ముఖమునఁ బలుమాఱు తిమ్మరుసు ప్రశంసించుచు వచ్చినందున నరసింహదేవ రాయఁకు నొకింత యధికముగాఁ గృష్ణదేవరాయని ప్రేమించుచు వచ్చెను. ఇది యతనియందు దివ్వాంబకు నసూయను వృద్ధిలో నుప్పుఁ బెట్టిన చందముగా నుండెను. తనకుమారుని పట్టాభిషిక్తునిఁ జేయక సవతిపుత్త్రుఁడైన కృష్ణదేవరాయనికే నరసింహదేవరాయఁడును తిమ్మరుసుమంత్రియుఁ బట్టము గట్టుదు రని మనంబున నిశ్చయించి యొకనాఁడు తిప్పాంబాదేవి యిట్లు దురాలోచనము చేసెను.

"రాయనికి నాకంటెను నాగాంబికయం దెక్కువ యనురాగము గలదు. రాజునెడ నాగాంబకుఁ గలచనువు నాకు లేకయున్నది. రాజ్యతంత్రమునుండపు తిమ్మరుసుమంత్రి కృష్ణ రాయనికి విద్యాగురువయ్యెను. అందుచే మంత్రి కృష్ణరాయుని నరసరాయుని సమ్ముఖమున స్తుతిపాఠములు చేయుచు నాతని యెడ రాయనికిఁ బ్రేమ మధిక మగునట్లు చూచుచున్నాఁడు. రాజ్య మన్ననో వంశక్రమాగత మైనదికాదు. ఇప్పటికి రెండు వంశములు గడచినవి. మూఁడవవంశమునకుఁ దక్కు నని యెట్లు చెప్పనగును? ఈమంత్రిసత్తముఁడు రాయని మరణానంతరము కథ యెట్లు నడిపించునో యెవ్వరు చెప్పఁ గలరు?

సామ్రాజ్యమునంతను బిడికిటఁ బట్టి యింటను బైటను నిరంకుశాధికారియై ప్రవర్తించుచున్నాఁడు. ఇతని కాదని యెదుర్కొనుట పట్టపురాణి నైననాకే సాధ్యముగాకయుండ మఱియెవ్వనికి సాధ్యమగును. ఇమ్మడి నరసింగరాయని దూరముగాఁ గూరుచుండఁబెట్టి నరసరాయని ప్రతాపమును జాటుచు నాతని వలలో వేసికొని నరసరాయని పేరుతో తానే సామ్రాజ్యము నేలుచున్న యీబ్రాహ్మణమంత్రి నరసరాయుని మరణానంతరము నాకుమారుఁడైన వీరనరసింహరాయనికిఁ బట్టము గట్టునని నాకెట్లు నమ్మకము కలుగఁగలదు ? తిమ్మరుసుమంత్రియుఁ గృష్ణరాయఁడు బ్రతికియుండఁగా నా కుమారునకు రాజ్యము లభించు ననుమాట కల్ల. కావున వీరిలో నెవ్వనినైనఁ జంపించినఁగాని నాకోరిక కొనసాగదు. తిమ్మరుసుమంత్రిని జంపించుట సాధ్యమగుపని కాదు. అదియునుగాక యతనిఁ జంపించితిమేని కట్టడ దప్పి రాజ్య మరాజకము కావచ్చును. అప్పుడు నాకుమారునకే యీ రాజ్యము దక్కదని చెప్పరాదు. మఱియు నతఁడు బ్రాహ్మణుఁడు. అతని జంపితినేని బ్రహ్మహత్యాదోష మెన్ని జన్మములకైనను నన్ను విడుచునా ? కావునఁ గృష్ణరాయని జంపించుట కార్యసాఫల్యమునకు ముఖ్యము. అది సులభ సాధ్యము."

ఇట్లు తలపోసి తిప్పాంబిక తన దాసీకన్యకలతోఁ గృష్ణరాయని విషప్రయోగముచేఁ జంపించుటకై దురాలోచనము చేసి వెంటనే యీ దుష్కార్యమునకుఁ గడంగెను.

తిప్పాంబ విషప్రయోగముచే సపత్నిపుత్త్రుని జంపింపఁ బూనికొనియె నన్న సమాచారము దెలియరాఁగా తిమ్మరుసు మంత్రి విచారించి వానిని మృత్యువువాతఁ బడకుండ సంరక్షించెను. అంతటితో నిరుత్సాహపడి యూరకుండక తిప్పాంబ మఱింత దిట్టతనమును బూని కృష్ణరాయని జంపింప మున్మారు ప్రయత్నించెను గాని తిమ్మరుసు వానిని ప్రాణాపాయమునుండి తప్పించి తిప్పాంబకోష్ట్యమును దలపోసి తనయింటనే యుంచుకొని వానిని సంరక్షించుచు వచ్చెను. ఆమె దుష్ప్రయత్నములన్నియు నొకదానివెనుక నొకటి భగ్నములయ్యెను. ఇట్లు కృష్ణరాయని ప్రాణములను గాపాడి విద్యాబుద్ధులు గఱపుచు, పెనుచుచున్నందునఁ గృష్ణరాయఁడు తిమ్మరుసుమంత్రిని 'అప్పాజీ' (నాయనగారూ) అని పిలుచుచుండెను. తిప్పాంబ కుమారుఁడైన వీరనరసింహదేవరాయఁడు భుజబలపరాక్రమ సంపన్నుఁడైనను కుటిల స్వభావుఁడును గ్రూరచిత్తము గలవాఁడునై యుండెను. వీరనరసింహరాయనికిఁ దనపై నసూయ జనింపకుండ నాతని యువరాజునుగా భావించుచు తిమ్మరుసు మంత్రి యాదరింపుచు రాజనీతిధర్మముల నుపదేశింపుచుండెను. అఖండ ప్రజ్ఞాధురంధరుఁడైన యుగంధరునివంటివాఁడని వీరనరసింహరాయఁడు తిమ్మరుసును పితృసమునిగా భావింపుచు నాతనిదయను సంపాదించుకొనుటకై విధేయుఁడై యాతని కిష్టమైనరీతిగా వ్యవహరించుచుండెను.

కృష్ణరాయని విద్యాభ్యాసము.

శత్రువులవలన నేయపాయమును గలుగకుండ సంరక్షించుటకై పితృవాత్సల్యముఁ బూని కృష్ణరాయనికి రక్షకునిగా తిమ్మరుసుమంత్రి ప్రజ్ఞాఢ్యుఁడైన తనతమ్ముని గోవిందరాజును నియమించెను. అతనికిఁ దానును గోవిందుఁడును విద్యాబుద్ధులు గఱపుచుండిరి. పదునెన్మిది సంవత్సరముల ప్రాయము వచ్చునప్పటికి నాంధ్రగీర్వాణభాషలయందు సాహిత్యజ్ఞానమును సంపాదించెను. కర్ణాటభాషయు, హిందూస్థానీ భాషయు నభ్యసించెను. సాముగరిడీలం దేఱెను. ధనుర్వేదపారంగతుఁ డయ్యెను. అశ్వారోహణమునందు గడితేఱి తురగరేవంతుఁడనఁ బ్రసిద్ధిగాంచెను. తిమ్మరుసు వాని బుద్ధికౌశల్యమునకు, తన యెడఁగల భక్తికి సంతసించి రాజనీతి, దండనీతి మొదలగు రాజ్యతంత్రవిధానముల స్వాయముగా నేర్పి మహోన్నతుని గావించెను. కృష్ణరాయఁడు సుందరాకారుఁడు. చక్కని ముఖవర్చస్సు గలవాఁడు. పొట్టియు, బొడవును గాక కాయపుష్టికిం దగినపొడవు గలవాఁడు. అతని ముఖముమీఁద స్ఫోటకపు మచ్చలుకలవు గాని ముఖవికాసము చూచినప్పుడు మాత్రము సార్వభౌమత్వమును స్ఫురింపఁజేయునట్టిరీతి గానంబడుచుండును. దేహమును దిట్టపఱచి సుస్థిరముతోఁ గదనభూమి దృఢముగ నిలుచుటకై కృష్ణరాయఁడు ప్రతిదినమును విడువకుండ శరీరసాధనము సలుపుచుండెను. ఇట్లు కృష్ణరా

యుఁడు పూర్వజన్మ సుకృతవిశేషమునను, దైవానుగ్రహము వలనను, తిమ్మరుసు మంత్రి కృపావిశేషమునను విద్యను, శరీరదార్ఢ్యమును, రాజనీతి నైపుణ్యమును మాత్రమెగాక పరస్త్రీయెడ సోదరీభావము నలవర్చుకొని తిమ్మరుసు నడిపిన విధముగా నడిచి యాతనికి ముదంబుఁ గూర్చుచుఁ బ్రజానురంజకుఁడై ప్రవర్తించుచుండెను.

నరసరాయని మృతి.

ఇంతలో క్రీ. శ. ౧౫౦౩ వ సంవత్సరమున నరసరాయనికి నుబ్బుజాడ్యము జనించి దినక్రమమున నభివృద్ధి నొంది తుదకు భయంకరమైనదిగాఁ బరిణమించెను. తాను జీవించెదనన్న యాశను విడిచిపెట్టెను. ఒకనాఁడు నరసరాయఁడు తిమ్మరుసును బిలుపించి యిట్లనియెను.

“అమాత్యవర్యా! నాకవసానకాలము సమీపించినది. ఇఁక నాబ్రదుకు దినములమీఁద నున్నదిగాని మాసముల మీఁద లేదు. ఇంతవఱకు రాజ్యభారమునంతయు నీమీఁద విడిచిపెట్టినందులకు నామాట దక్కించి సామ్రాజ్యము సముద్ధరించి వన్నెయు వాసియుఁ గల్పించితివి. నిన్ను నమ్మి నేనిఁక సుఖముగాఁ బ్రాణములను విడువఁగలను. నాసామ్రాజ్యమును నాబిడ్డలను నీకప్పగించుచున్నాఁడను. ఈ సామ్రాజ్యము నీచే సురక్షితము కాఁగలదు. ఈబిడ్డలు నీచే సురక్షితులు కాఁగలరు. నావెనుక వీరనరసింహదేవరాయనికిఁ బట్టము గట్టుము. అతఁడు నీప్రాపునను, కృష్ణరాయనితోడ్పాటునను ప్రజానురంజ

కముగా నీసామ్రాజ్యమును బరిపాలింపఁగలఁడు. నాపుత్త్రు లన్యోన్యము మత్సరగ్రస్తులై తగవులాడకుండఁ జూచుచు వారలను సంరక్షించుభారము నీయది. ఇమ్మడి నరసింగరాయనిచేఁగాని వానివంక వారిచేఁ గాని యేవిధమైన యుపద్రవము పొడమకుండ సామ్రాజ్యమును సంరక్షింపఁగల సమర్థుండవు నీవొక్కఁడవే సుమా.”

అని పలికి పుత్త్రులం బిలుపించి ‘పుత్త్రకులార! తిమ్మరుసు నేఁడుమొదలు మీకు రక్షకుఁడు కాఁబోఁవు చున్నాఁడు; సకలకార్యసమర్థుండైన తిమ్మరుసు చెప్పినట్లు వర్తింపుఁడు: దాన మీకు సౌభాగ్యమును శ్రేయస్సును గలుగును. నేను బ్రతికియుండఁగా కృష్ణకు దిగువభాగమున నశ్వపతులకు, గజపతులకు రాజ్యము లేకుండఁ జేయవలయునని యెంతయో ప్రయత్నించితిని గాని దాని నెఱవేర్చు భాగ్యము నాకు లభించినదికాదు; ఎంతకాలము తురుష్కులు ముదిగల్లు, రాచూరు దుర్గములను స్వాధీనములో నుంచుకొనఁ గలుగుదురో అంతపర్యంతము సామ్రాజ్యమునకు క్షేమములేదని యెఱుంగుఁడు. దక్షిణహిందూస్థానమున మీప్రతిష్ఠ నిలుపుకో దలఁచిన పక్షమున నేను సాధింపఁజాలక విడిచిపెట్టినదానిని మీరు సాధింపవలయును; తిమ్మరుసుబుద్ధి ననుసరించి వర్తింతురేని జయమవశ్యము మీకు లభ్యమగు ననుటకు నెంతమాత్రము సందియములేదు” అని చెప్పి వెంటనే ప్రాణములను విడిచి కీర్తిశేషుఁడై లోకాంతరగతుఁడయ్యెను.

వీరనరసింహుని పట్టాభిషేకము.

నరసరాయుని మృతి తిమ్మరుసునకు మఱింత కష్టప్రద మయ్యెను. వీరనరసింహుఁడు తిమ్మరుసునకు విధేయుఁడుగాఁ గన్పట్టుచున్నను విశ్వాసపాత్రునిగా నెంచుకొనలేదు. తిమ్మరుసు కృష్ణరాయునికిఁ బట్టము గట్టునేమోయన్న యనుమానమును భయమును నాతఁడు గలిగియుండెను. అందువలన నాతనికి మాత్సర్య మంకురించెను. తనకును కృష్ణరాయునికి నెట్టి యపకృతి గావించునో యన్న భయము తిమ్మరుసునకుఁ గలదు. తిమ్మరుసుమాత్రము నరసింహునిఁ దొలగించి కృష్ణరాయునికిఁ బట్టము గట్టవలయునని యోజింపలేను. ఇమ్మడి నరసింగరాయునికి బట్టము గట్టక వీరనరసింహునకుఁ బట్టము గట్టిన యెడల సేనానులకు, మంత్రులకుఁ బ్రజలకు నిష్టముగనుండునో లేదో యన్న భయముగలదు. సంగమరాజవంశీయుల పక్షమున నున్న వారివలనఁగూడ భయము గలదు. ఇమ్మడి నరసింగరాయుని కంటె వీరనరసింహరాయఁడు బలస్తోమము మెండుగా నుండుట చేతను, ఇమ్మడి నరసింగరాయఁడు పెనుగొండలో నుండుట చేతను, వీరనరసింహరాయఁడు సింహాసన మాక్రమించుకొని తానే సార్వభౌముఁడనని ప్రకటించెను. అధికారి వర్గము తిమ్మరుసుమంత్రిపట్ల భయమును భక్తియును గలవారు గావున విద్యానరగమున నాతని నెదుర్కొనలేకపోయిరి. తిమ్మరుసు నెడ దనకెంత యనుమాన మున్నను నతనితో వైరము, బెట్టు

కొనుటవలనఁ గార్యభంగ మగునని తలంచి తిమ్మరుసును దనకు దోడ్పడవలయునని ప్రార్థించెను. తిమ్మరుసందులకు సంతసించి మంత్రిత్వమును బూని నరసింహుని విద్యానగర సామ్రాజ్య మున కభిషిక్తుని గావించెను. అదివఱకు ద్రావిడాంధ్ర కర్ణాట దేశములలోఁ గప్పములు చెల్లించు రాజులనేకులు వీరనరసింహ రాయని ప్రభుత్వము నంగీకరించినను కర్ణాటదేశములోని సామంత నృపాలు రనేకులు కప్పములు చెల్లింపమని తిరస్కరించిరి. ఇమ్మడి నరసింగరాయునితో మఱికొందఱు కుట్ర చేయుచుండిరి. ఒక్కమాఱుగ సామ్రాజ్యమునఁ గల్లోలము జనించెను.

వీరనరసింహుని దిగ్విజయయాత్ర.

తిమ్మరుసుమంత్రి ప్రతిభాఢ్యుఁడు గావునఁ దురుష్కుల నుండి యపాయము కలుగ కుండుటకై తుంగభద్రానదీ తట మున నొక కొంత సైన్యమును, గజపతు లాక్రమించుకొని రాకుండ నుదయగిరి ప్రాంతము సరిహద్దున నొక కొంత సైన్య మును గాపు పెట్టెను. ఇమ్మడి నరసింగరాయనిఁ బెనుగొండ రాజ్యమున కధిపతిని గావించి యాతని సమాధానపఱచి యా ప్రక్కనుండి గలిగెడి యుపద్రవమును దప్పించుకొనియెను. రాజధానియగు విద్యానగరమున మూలబలము విశేషముగా నుంచి సమర్థులును విశ్వాసపాత్రులునగు దండనాథులను గొంద ఱను నగరరక్షకత్వమున నియమించెను. అట్టి దండనాథులలోఁ దిమ్మరుసు తమ్ముఁడు గోవిందరాజు ప్రముఖుఁడుగా నుండి నగర

మున రాజద్రోహులను దలయెత్తకుండఁజేసి విశేషసామర్థ్య ముతో నగరమును సంరక్షించు చుండెను. వీరనరసింహరాయుని చిన్నతమ్ములగు నచ్యుతరాయలను శ్రీరంగరాయలను గొంత సైన్యము నొసంగి కొంకణదేశమునకును, కర్ణాటదేశములోని తలకాడు, ఉమ్మత్తూరు మొదలగు ప్రదేశములకును గప్పము లను రాఁబట్టులకై పంపెను. వారలు కొంకణదేశపునాయకులను జయించి వారలవలనఁ గప్పములనుగొని తలకాడునకుఁ బోఁగా నచటి పాలెగాండ్రు గప్పములను జెల్లింపక తిరస్కరించుటయె గాక వారల యుద్ధమున నోడించి తఱిమిరి. అప్పుడు తిమ్మరుసు వీరనరసింహరాయని సన్నిధానమున కేగి యిట్లనియె.

"రాజేంద్రా! ఇదివఱకు మీతండ్రికిఁ గప్పము గట్టుచున్న కొందఱు సామంతులును పాలెగాండ్రును మీరు చిన్నవారని యుద్ధతులై గప్పములు గట్టక స్వాతంత్రులై మీ యధికార మును దొలఁగఁజేయవలయునని ప్రతిఘటించుచున్నారు. ఉమ్మ త్తూరు శివసముద్రము పాలెగాండ్రపైకి బంపిన సైన్యము వార లతోఁబోరాడి జయింపలేక మరలివచ్చినది. ఇట్టి సందిగ్ధ సమ యమున మనము పేక్షించితిమేని సామ్రాజ్యమునకుఁ జేటువాటి ల్లును. మీకుటుంబమునెడ నాకుఁ గల భక్తివిశ్వాసములు మీర లెఱుంగనివికావు. మీతండ్రికి నాయెడఁగల యనురాగ మును విశ్వాసమును మీర లెరుంగనివికావు. మీరును నన్ను విశ్వాసపాత్రునిగాఁ దలంచినయెడల నేనొక్క యాలోచనమును జెప్పెదను. నేను చెప్పినట్లు మీరు చేసెదరేని దాన మీకు

విజయమును శ్రేయస్సును గలుగుటమాత్రమే గాక సామ్రాజ్యముయొక్క ప్రతిష్ఠ లోకమున వ్యాపింపఁ గలదు. చిన్నపాముసైనఁ బెద్దకఱ్ఱతోఁ గొట్టవలయునన్న సామెతరీతిగాఁ గప్పములు చెల్లింపక ప్రతిఘటించిన చిన్న పాలెగాండ్రను సయితము గొప్పసైన్యములతోఁ బోయి రూపు మాపవలయును. మనకుఁ గప్పములు చెల్లింపక ప్రతిఘటించుచున్న వారు కొందఱు సామ్రాజ్యములోపల నున్నవారని యీ మహానగరమునఁ దెలియకపూర్వమె వారల నడఁచుఁ బ్రయత్నములను జేసి విజయమును గాంచుట శ్రేయస్కరము. వజ్రసింహాసన రక్షణకొఱకును, రాజ్యపరిపాలనానిర్వహణము కొఱకును నేను రాజధానియందు నిలిచియుండెదను. మైసూరుదేశమునందలి పాలెగాండ్రను జయించి కప్పములు గొనుటకు మీ తమ్ముఁడు కృష్ణరాయఁడు సమర్థుఁడు. అతఁడు విశ్వాసపాత్రుఁడు. నీకు విధేయుఁడైన తమ్ముఁడుగాని యన్యుఁడుగాఁడు. మీరు తీర్థయాత్రపేరు చెప్పి బహుళ సైన్యముతోఁ బోయి సామ్రాజ్యము నంతయును దిరిగి కప్పములను గొని రావలయును. కప్పములను జెల్లింపక తిరస్కరించెడివారుందురేని వారలను బదభ్రష్టులను గావించి వారిస్థానములఁ గ్రొత్తవారిని నియమించి కప్పములను గ్రహింపవలయును. అట్లుగాక యుద్ధము జరుపవలసి వచ్చెనేని సంశయింపక శత్రువుల రూపుమాపుటకుఁ గడంగవలయును. ఒకప్పుడు మీతోడనున్న సైన్యము చాలదని తోఁచెనేని నాకు వర్తమానము చేసినయెడల వెంటనే సైన్య

మును సమకూర్చి పంపెదను. అవశ్యము మీర లీ మహాకార్య మును నిర్వహించి దిగ్విజయమును జేయవలయును.''

ఇట్లు ప్రబోధించిన మంత్రివర్యుని ప్రబోధమునకు విశ్వాస మును జెంది వీరనరసింహరాయఁడు తిమ్మరుసుతో నిట్లనియెను.

''అమాత్యవర్యా! మా తండ్రి పరలోకగతుఁ డగు నపుడు మమ్ములను మా సామ్రాజ్యమును నీ కప్పగించి మా సంరక్షణభారము నీయది యని చెప్పెను. అర్థానర్థవిదుం డవు; అఘటనాఘటన చాతుర్య ధురీణుండవు; సకలకార్య సమర్థుండవు; మహారాజ్యతంత్రజ్ఞుండవు; నీవు మాకు విశ్వాస పాత్రుఁడవుగాక యన్యుఁడవే? నీ వేదిపనిచిన దానిఁ జేయుటకు నేనెప్పుడును వెనుదీయువాఁడను గాను. నీచే శిక్షితుఁడైన మా తమ్ముఁడు కృష్ణరాయఁడును మాకు విశ్వాసపాత్రుఁడే. అందులకు నీ వెంతమాత్రమును సందేహింపవలదు. ఇదే నేను దిగ్విజయయాత్ర వెడలి కప్పములు చెల్లింపక ప్రతిఘటించిన పాలెగాండ్రను శిక్షించి కప్పములు కైకొని తీర్థయాత్రలు సేవించి శీఘ్రకాలములోనే వచ్చెదను. ఈ రాజధానిని, వజ్ర సింహాసనమును నీవ కాపాడుచుండుము.''

అని చెప్పి యొకనాఁడు శుభముహూర్తమున బహుళ సైన్యసమేతుఁడై తీర్థయాత్రను సాటించి దిగ్విజయయాత్రకై బయలు వెడలెను.

తిమ్మరుసుమంత్రియుఁ గృష్ణరాయునిఁ బిలువ నంపించి ''వీరాగ్రణీ! కర్ణాటదేశమునందలి రాజులును, పాలెగాండ్రును

మీకుఁ గప్పములను చెల్లించుట మానుకొనుటయె గాక మీ యధికారమును ధిక్కరించు చున్నారు. కొంత సైన్యముతో మీ తమ్ములను బనుప వార లా పాలెగాండ్రతోఁ బోరాడియు వారిని సాధింపఁజాలక మరలి వచ్చిరి. వారలను జయించి కార్యము సాధించి కప్పములు గొనిరా నీవ సమర్థుండ వగుటంజేసి మీ యన్న నిన్నుఁబరుచుమని నా కాజ్ఞాపించెను. ఆతఁడు దక్షిణదేశవిజయయాత్రకుఁ బోయి యున్నవాఁడు. ఆతఁడు తిరిగి వచ్చినప్పటికి నీ వీ మహాకార్యమును నిర్వహించుకొని రావలయును. ఇందువలన నీకును జాలప్రతిష్ఠ కలుగును. నీ యెడ నింకముం దెట్టి యనుమానమును మీ యన్న కుండఁ బోదు. సత్వరముగ నచ్యుతరాయునిఁ దోడుగాఁగైకొని దక్షిణ కర్ణాటముపై దండయాత్ర వెడలు" మని నియమించి కొంత సైన్యము నాతనిపరము గావించెను.

కృష్ణరాయని విజయము.

ఇట్లు నియమింపఁబడిన కృష్ణరాయఁడును బహుళసైన్య సమేతుఁడై మంత్రిసత్తముని యాజ్ఞను శిరసావహించి వెంటనే కర్ణాటముపై దాడివెడలి యుమ్మత్తూరును ముట్టడించి మూఁడు మాసములు ఘోరయుద్ధముచేసి శత్రువులను దూలించి దుర్గమును స్వాధీనముఁ జేసికొనియెను. అపుడు శివసముద్రముకోటలో రాజ్యము చేయుచున్న త్యావరాజు స్వర్గస్థుఁడుకాగా నతనికుమారుఁడు గంగరాజు శివసముద్రముకోటలో నుండి

కృష్ణరాయని నెదుర్కొనియెను. కర్ణాటదేశములోఁ గావేరీ తీరమునందున్న బలాఢ్యములైన దుర్గములలో శివసముద్రము మొట్టమొదటిదిగా నెన్నవలసినదై యున్నది. అటుపిమ్మట కృష్ణరాయఁడు గంగరాజునకు శత్రువైన చిక్కరాయఁ డను పాలెగాని వశపఱచుకొని మఱికొందఱు పాలెగాండ్రనుగూడఁ జేరఁదీసి ప్రేతపర్వతము, గౌరికొండలనడుమ దండుదిగి కావేరి కనుమమార్గములో శత్రువుల నడ్డగించి శివసముద్రమును సంవత్సరమువఱకు ముట్టడించెను. అపు డాగంగరా జాయవమానమును భరింపజాలక కావేరిమడుగులోఁ బడి ప్రాణత్యాగముఁ జేసెను. కృష్ణరాయఁడు శివసముద్రమును స్వాధీనపఱచుకొనియెను. అటుపిమ్మట నాతఁడు మఱికొన్ని పాలియంపట్టులను జయించి కర్ణాటదేశమునకంతకు శ్రీరంగపట్టణము నధికారస్థానముగా నియమించి శంఖచక్రములు గల ధ్వజము (కృష్ణరాయని ధ్వజము) నెత్తించి కర్ణాటదేశములోని పాలెగాండ్రందఱును కప్పముక్రిందను గోటిద్రవ్యము నిచ్చునటు లేర్పాటుచేసి రాజధానికి మరలి వచ్చెను. కృష్ణరాయనికీర్తి యీవిజయముతో దేశమంతట వ్యాపించుటయె గాక శత్రురాజుల కాతనిపేరు చెప్పిన భయము కలుగుచుండెను. తిమ్మరుసుమంత్రి తనశిష్యుఁడైన కృష్ణరాయఁ డట్టి విజయమును గాంచినందుల కపరిమితానందమును బొంది యతని బహువిధముల శ్లాఘించెను.

వీరనరసింహరాయని తీర్థయాత్రలు.

అట వీరనరసింహరాయఁడు ప్రతాపవంతుఁడై శత్రుజనభయంకరుఁడై దక్షిణదిగ్విజయయాత్రకై బయలువెడలి తిరస్కరించిన పాలెగాండ్రను దొలఁగించి వారిస్థానముల క్రొత్తవారిని నియమించుచు, తన్నెదుర్కొని పోరాఁడినవారిని రూపుమాపుచు దక్షిణసముద్రమువఱకుఁ బోయెను. పాండ్య, చోళ, చేర దేశములలోని రాజు లెల్లరును గప్పములను సమర్పించి స్నేహము చేసికొనిరి. ఈదండయాత్రలో వీరనరసింహరాయని నెదిరించి మార్కొని పోరాడినవారిలో నొక్కఁడును దప్పించుకొనిపోయి యుండలేదు. అతఁడు సామ్రాజ్యమంతటను సంచారముచేసి తన ప్రభుత్వమును స్థిరపఱచుకొని భుజబలవీరనరసింహరాయఁడని ప్రసిద్ధి గాంచెను. అతఁడు కంచి, పక్షితీర్థము, కుంభకోణము, చిదంబరము, జంబుకేశ్వరము, శ్రీరంగము, మధుర, రామసేతువు, గోకర్ణము, కాళహస్తి, అహోబలము, శ్రీశైలము, త్రిపురాంతకము, వేంకటాచలము, సంగమేశ్వరము మొదలగు బహుపుణ్యక్షేత్రములను సేవించి దేవబ్రాహ్మణభక్తి కలిగి బ్రాహ్మణుల కనేకభూదాన గోదాన సువర్ణదానముల నొసంగి, ప్రఖ్యాతిఁ గాంచెను. ఇట్లొకటి రెండు సంవత్సరములలో శత్రుల నందఱను జయించి కప్పముల నేర్పాటు చేసికొని రాజధానిఁ బ్రవేశించెను.

వీరనరసింహదేవరాయని పరిపాలనము.

వీరనరసింహరాయఁడు తనతండ్రియైన నరసింగరాయఁడు సాహసింపఁజాలని కార్యమునకుఁ దానొడిగట్టి యిమ్మడి నరసింగ రాయనిఁ ద్రోసిపుచ్చి తానే రత్నసింహాసన మాక్రమించుకొని తిమ్మరుసు తన్నుఁ బట్టాభిషిక్తునిఁ జేయ నవక్రపరాక్రముఁడై పరిపంథిరాజుల నుక్కడంచి ధరావలయమును బరిపాలించి మహారాజాధిరాజు, రాజపరమేశ్వరుఁడు, రోపకృత్ప్రతిపార్థి వసంపాదుఁడు, శేషభుజశక్తితిరక్షణశౌండుఁడు; భాషిగెతప్పువ రాయరగండఁడు, మూరురాయరగండఁడు, పరరాజ భయంకరుఁడు, హిందూరాయసురత్రాణుఁడు, దుష్టశార్దూల మర్దనుఁడు, గజౌఘగండభేరుండుఁడు మొదలగు ప్రసిద్ధబిరుద ములనుబొంది యీూతేండ్లు పరిపాలనము చేసెను. అదివఱకు సంపాదించిన దేశములను జక్కబఱచుకొని సామ్రాజ్యమును స్థిరపరచుకొనుటకు మాత్రమె ప్రయత్నించెను గాని గజపతు లను, అశ్వపతులను జయించుటకుఁ గలఁపెట్టియుండలేదు. ఆకార్యమును బూనకపూర్వమే క్రీ. శ. ౧౫౦౯ వ సంవత్సర ములో జాడ్యగ్రస్తుఁడై కాలధర్మము నొందుట సంభవించెను. అతఁడు మరణముఁ జెందునప్పటికిఁ నాతనికిఁ దిరుమలదేవ రాయఁడను నెన్మిదేండ్ల వయస్సుగల కుమారుఁ డొకఁడుండెను.

వీరనరసింహరాయని దుష్టబుద్ధి.

వీరనరసింహరాయఁడు కుటిలస్వభావుఁడనియుఁ గ్రూర చిత్తము గలవాఁడనియు మొదటనే చెప్పి యున్నాఁడను.

ఇతఁడు చాలకాలమునుండి తిమ్మరుసునెడ ననుమానమును,
కృష్ణరాయనియెడ నీర్ష్యయుఁ గలవాఁడై యుండెను. తనకును,
తనసంతతివారికిని లేకుండఁ జేసి కృష్ణరాయఁడు సామ్రాజ్య
మపహరించు నన్నభయము కలదు. అతనియెడఁ బక్షపాతి
గావున, తిమ్మరు సాతనికిఁ తోడ్పడునని పెద్దయనుమానముతో
నుండెను. కృష్ణరాయుని నాతని తమ్ములను జంపింప నూహిం
చెను గాని తిమ్మరుసునెడఁగల భయముచేత సాహసింపఁజాల
డయ్యెను. ఈయాఱేండ్లును తిమ్మరుసునెడఁగల భయముచేతఁ
బైకి ప్రేమానురాగము లుట్టిపడు చున్నట్లుగా బ్రవర్తించుచుఁ
దనకుటిలస్వభావమును బయలుపుచ్చకయున్నను అవసానదశ
యందుఁ దనదుష్టబుద్ధి వెల్లడింపక తప్పినది కాదు. తనయనంత
రము తిమ్మరుసు కృష్ణారాయనిఁ బట్టాభిషిక్తుని గావించునని
దృఢముగా నమ్మియున్నవాఁడగుటచేతఁ గాటికి గాళ్లుచాచు
కొని మంచముపైఁ బన్నుండి లేవలేనిస్థితిలో నుండి తిమ్మ
రుసును రహస్యముగా బిలువనంపించి యిట్లనియెను. "అమాత్య
వర్యా! నీవు నాతండ్రియాజ్ఞను బరిపాలించి నన్నుఁ బట్టాభి
షిక్తునిఁ గావించి నాచేత సామ్రాజ్య మేలింపఁజేసితివి. నీయను
గ్రహమున నే నిట్టి సార్వభౌమపదవికి వచ్చి జన్మసార్థక్యమును
గాంచితిని. నాతండ్రియాజ్ఞ యెట్లు పరిపాలించితివో అట్లే
నాయాజ్ఞనుగూడ నీవు పరిపాలింపవలసిన కాల మాసన్న
మైనది. నామరణానంతరము నాకుమారుఁడైన తిరుమలదేవ

రాయనికిఁ బట్టముఁగట్టి నీవు కార్యకర్తవై సామ్రాజ్యమును బరిపాలింపవలసినదని నాయాజ్ఞ. నీవు నాకుమారునకుఁ బట్టము గట్టక యాతనిఁ జంపించి కృష్ణరాయనికి బట్టము గట్టెదవని నాకిప్పుడొక పెద్దయనుమానము పుట్టినది. కావున నికముందు కృష్ణరాయనివలన రాజ్యమున కేవిధమైన యుపద్రవము పొడమకుండ నుండుటకు నీవు కృష్ణరాయని కన్నులు పెఱికించి తెప్పించి నాకు చూపించిన గాని నాప్రాణములు పోవు" అని పలికి యట్లు చేయ నామంత్రివర్యున కాజ్ఞాపించెను. ఆపలుకులు చెవులకు ములుకులై నాట నదరిపడి తిమ్మరుసు యొకింతసేపు మౌనము వహించి ధైర్యము తెచ్చుకొని సాహసముతో నిట్లు ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను.

"రాజేంద్రా! ఇ దెంతపని? దీనికై నీవు పరితపింప నక్కఱలేదు. ఇది మనస్సులోఁ బెట్టుకొని బాధపడకుము. నేను పోయి యవశ్యము నీకార్యముఁ దీర్చి వచ్చెద" నని చెప్పి సెలవు గైకొని తన మందిరమునకు వెడలిపోయెను.

తిమ్మరుసు పరివేదనము.

కృష్ణరాయనికి విద్యాబుద్ధులు గఱపి పెంచి పెద్దవానిని జేసినది నేను. నేను బెంచిన మొక్కను ద్రుంచివేయ వీరనరసింహదేవరాయుఁడు నా కాజ్ఞాపించినాఁడు. అహా! ఇతఁ డెంత కుటిలాత్ముఁడు? ఎంత క్రూరచిత్తుఁడు? పితృసమానునిగ

భావింపుచుఁ గృష్ణరాయఁడు నన్ను నమ్ముకొని యున్నవాఁడు. కులభేద మొక్కటి విడిచిన పక్షమున నేవిషయమునందును నా కుమారుఁడైన గోవిందునికంటె భిన్నముగ నాతని జూచుకొనుచుండుటలేదు. సమస్తవిధములచేతను సామ్రాజ్యమును బరిపాలింపఁ దగినవాఁడు కృష్ణరాయఁడు గాని వీర నరసింహుని పుత్రుఁడైన తిరుమలరాయఁడు గాఁడు. కృష్ణరాయఁ డిరువదేండ్లు దాటినవాఁడు. తిరుమలరాయఁ డెనిమిదేండ్లవాఁడు. అశ్వపతులను గజపతులను నిగ్రహింపవలసిన ఘనకార్యములు ముందున్నవి. సామ్రాజ్యము నింకను బెంపు నొందింపవలసి యుండెను. కృష్ణరాయఁడే వీనినెల్ల నిర్వహింప సమర్థుఁడు కాని యెనిమిదేండ్ల బాలునివలన నేమి కాఁగలదు? వీనిమోసము చేసియైనఁ గృష్ణరాయనిఁగాపాడి యీసామ్రాజ్యమున కభిషిక్తుని గావింపవలయును. కృష్ణరాయని విడిచి నేను బ్రదుకఁజాలను. అని వెంటనే కృష్ణరాయనికి సమాచారమంపి రహస్యముగా రప్పించి యతనింగాంచి కన్నుల నీరు నించుచు నిట్లనియెను.

కృష్ణరాయా! వింటివా మాయన్నగారి వాక్యములు? తనకుమారునకుఁ బట్టము గట్టి నీకన్నులు పెఱికించి తెచ్చి చూపవలయునని నాకాజ్ఞాపించినాఁడు. ఇప్పుడు నేనేమిచేయవలసియుండునో చక్కఁగా యోజించి చెప్పుము.

అని పిడుగువంటి యావార్త వినిపించెను. అప్పలుకు

తిమ్మరుసు నోటనుండి వెలువడెనందున నిక్కముగా నాతఁడు తన కన్నులను బెఱికించుటకై పిలువనంపి రప్పించి యుండునని భావించి సంభ్రమముఁ జెంది గద్గదభాషియై తిమ్మరుసు కాళ్లపైఁ బడి "అప్పాజీ! నా సవతితల్లి తిప్పాంబ విషముపెట్టించి చంపించవలెనని ప్రయత్నించినపుడెల్లను విఘాతము లాచరించి నన్ను సంరక్షించితివి. విద్యాబుద్ధులు గఱపి పెక్కు రాజనీతు లుపదేశించితివి. ఇప్పటికిని గంటికి ఱెప్పవలెఁ గాచుచున్నాఁడవు. కాని మాయన్నకు గాని సామ్రాజ్యమునకుఁగాని నేను చేసిన ద్రోహమెద్దియును లేదు. తన కుమారున కపకృతి చేయుదునని కదా మాయన్న నా కన్నులను బెఱికింప నాజ్ఞాపించినది! సామ్రాజ్యముగాని, సామ్రాజ్యమున నేయధికారముఁగాని నాకక్కఱలేదు. నేను వైరాగ్యమును బూని జోగినై విహరింతును. అన్యాయముగా నా కన్నుల నేల పెఱికించెదరు? నన్ను రక్షించి విడువుము. దేశాంతరముపోయి బ్రదుకుగాంచెదను. నన్ను విడువ నీకు వలను పడదేని కన్నులను బెఱికించుటకు మాఱు శిరచ్ఛేదమును గావింపుము. నీకెంతయుఁ బుణ్యము గలుగు" నని కన్నీరు గార్చుచు బ్రతిమాలుకొనియెను. అతని యారాటమును గాంచి జాలినొంది తిమ్మరుసు మంత్రి వాని వీపు తట్టుచుఁ గుమారా! నీకు వచ్చిన భయము లేదు. నిన్ను నేను కాపాడి యీసామ్రాజ్యమున కభిషిక్తుని గావింప సంకల్పించి యున్నవాఁడను. వీరనరసింహరాయఁడు

మరణించువఱకు నెవ్వనికిఁ గానుపింపకుండ నామందిరముననే దాఁగొని యుండుమని యాతని కభయహస్తమిచ్చి వెంటనే యొక యాఁడుమేఁక కన్నులను దెప్పించి పట్టుకొనిపోయి ప్రాణముల విడువనున్న వీరనరసింహదేవరాయనికిఁ జూపించెను. అతఁ డాకన్నులను జూచి సంతోషించి కుమారుని తిమ్మరుసున కప్పగించి యాక్షణమ ప్రాణములను విడిచెను. అంత నర్హావిధానమున సంస్కారవిధుల నివర్తింపఁజేసి కృష్ణరాయనిఁ జక్రవర్తిగాఁ బ్రకటించెను.

పంచమప్రకరణము

"సీ. సర్వజ్ఞుఁ డగుమంత్రి సవదరించినరాజు
కార్యఖడ్గమ్ములక్రమ మెఱుంగు
కార్యఖడ్గంబులక్రమ మెఱింగినరాజు
బహువిధముల మూలబలముఁ గూర్చు
బహువిధముల మూలబలము గూర్చినరాజు
శత్రుల నవలీల సంహరించు
శత్రుల నవలీల సంహరించినరాజు
ధరణి యేకాతపత్రముగ నేలు

కావున మహాప్రధానాగ్రగణ్యబుద్ధి
యధిపుసామ్రాజ్యమునకు సర్వాంగరక్ష
రాయమలపెరగండ ! వీరప్రచండ !
గుండభూపాలు నరసింహమండలేంద్ర !"

అని మున్ను సాళ్వనారసింహభూపాలుని యాస్థానకవీంద్రుఁడు చెప్పిన చందమున మహాప్రధానాగ్రగణ్యునిబుద్ధియే యధిపుని సామ్రాజ్యమునకు సర్వాంగరక్ష యనుమాట యథార్థము. సర్వజ్ఞుండని చెప్పందగిన తిమ్మరుసుమంత్రి బుద్ధియే యీయభినవకర్ణాటసామ్రాజ్యమునకు సర్వాంగరక్షగా నుండె ననుట యతిశయోక్తి గాదు. తిమ్మరుసువంటి మంత్రిసత్తము డుండుటచేతనే కృష్ణదేవరాయనివంటి చక్రవర్తి యుండుట సంభవించెను. అరటిపండొలిచి చేతి కందించినరీతిగా నేవిధ

మైన కష్టమును బోరాటమును లేకుండ నుపభోగింపుమని మహాసామ్రాజ్యవైభవమునంతయుఁ గృష్ణరాయని హస్తము నందుంచి యతనికిఁ జేసిన వాగ్దానమును నెఱవేర్చుకొనియెను. అదివఱకె తిమ్మరుసునకుఁగల స్వామిభక్తియుఁ బ్రజాసంరక్షణా సక్తియు లోకములో వ్యాప్తమై యున్నందునఁ బ్రజలెల్లరును తిమ్మరుసే తమ కేపుగడయని నమ్మి విశ్వాసముతోఁ గార్యము లలోఁ నతిశ్రద్ధాళురై తోడ్పడుచుండిరి. తక్కుఁగల భృత్య పరివారసామంతమంత్రివర్గము తిమ్మరుసును పితృసమునిగా భావించుచు భయభక్తులతో వినయవిధేయులై వర్తింపుచుండిరి. ఇట్టి మహావైభవపదవియందున్న తిమ్మరుసు నెదుర్కొని యెవ్వఁడు బ్రదుకఁ గాంచును? కావున నెవ్వరును గృష్ణరాయని రాజ్యాభిషేకము నడ్డుకొనువారు లేకపోయిరి.

రాజ్యపట్టాభిషేకము.

తిమ్మరుసుమంత్రి శా. శ. ౧౪౩౦ కి సరియైన శుక్లనామ సంవత్సర మాఘశుద్ధ చతుర్దశినాఁడు (1509-దవ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి 4-వ తేది) సామ్రాజ్యాభిషిక్తునిఁ గావించుటకు నిశ్చ యించి సామ్రాజ్యమునందంతటఁ బ్రకటింపఁజేసెను. మహా రాజులకు సామంతనృపవర్గమున కాహ్వానముల నంపించెను. అతఁడు మహాద్భుతముగా విజయనగరము నలంకరింపఁజేసెను. ఇతరస్థలములందుండిన సైన్యములను కొన్నింటిని రాజధానికి రప్పించెను. విజయనగర మెట్లలంకరింపఁజేసెనో యావిధ

మొక్కలంత కుమారధూర్జటి యనుకవివరుండు తన కృష్ణరాయ విజయంబను గ్రంథమున నీ క్రింది పద్యములలో నభివర్ణించి యున్నాడు.

"సీ. ప్రణుతింప నతఁడు తోరణ గట్టు పరిసీమ
లనురీతి నూత్నతోరణము లెసఁగ
రిపుల ఖండించి సత్కృపఁ దత్సుతుల నిల్పు
నట్ల ద్వారములందు ననఁటు లలర
విలిఖించు నతఁడు దిక్కుల జయస్తంభాళి
ననుమాడ్కిఁ జిత్రర్వహర్వ్య లలర
వెలయు నిట్లతనికీర్తులు దిక్తటుల నన్న
సరణి ముత్తెఁపు ముగ్గుజగ్గు లమర
నభినవాలంకృతిస్ఫూర్తి నతిశయించె
నప్పురీరత్న మపుడు మహాద్భుతముగఁ
బ్రకటమహిమల శ్రీకృష్ణరాయనృపతి
శ్రీకరంబైన పట్టాభిషేకవేళ."

మహామండలేశ్వరులైన మహారాజు లనేకులు కృష్ణరాయనికిఁ గానుక లంపించిరి. అనేక సామంతనృపతులు పట్టాభిషేకము సందర్శింప విజయనగరమున కేతెంచిరి. మఱియు శ్రీరంగపట్టణమునుండి కుమార వీరశ్యామలరాయఁడు, కందనోలినుండి ఆర్వీటి శ్రీరంగరాజు, నంద్యాలనుండి నంద్యాల నారపరాజు, ఆకువీటినుండి ఆకువీటియిమ్మరాజు, గండికోటనుండి పెమ్మసాని రామలింగన్నభూపతి, కొచ్చెర్లకోటనుండి రావెల పెదతిమ్మభూపాలుఁడు, వెలుగోడునుండి వెలుగోటి

కుమారతిమ్మభూపాలమౌళియు నింక ననేకు లాపట్టాభిషేకమహోత్సవమును సందర్శింప నేతెంచిరి. ఇట్లుండ సింహాసనాధిరోహణ సమయము తటస్థము కాఁగాఁ గృష్ణరాయనికిఁ బన్నీట జలకమార్చి, కిరీటాంగదాదుల నమర్పించి సర్వాభరణభూషితుంగావించి యిలు బయలుదేఱుసమయం బిదె వచ్చెనని తెలియఁబఱచ, నందు కారాకొమరుండు సిద్ధముగా నున్నాఁడ నని తెలిపెను. పిమ్మట తిమ్మరుసుమంత్రి యొక విచిత్రమైనకథ నడిపించెనఁట! తిమ్మరుసుమంత్రి కృష్ణదేవరాయనితో నొకరహస్యము చెప్పవలసి యున్నదని యతని నొకగదిలోనికిఁ గొనిపోయి తలుపుచాటునకు రమ్మని చేరఁదీసి యిదె రహస్యమని యొక చెంపకాయఁ దనసత్తువుంకోఁ గొట్టెనఁట! ఆచెంపపెట్టునకు కన్నుల నీరుగ్రమ్మ నెత్తురు తలకెక్క తల దిమ్మెత్తఁ గృష్ణరాయఁడు చతికిలంబడియెనఁట! తనకంట నీరు నించుచు తిమ్మరుసాతనిముంగటఁ గూరుచుండి యుండెనట! కొంతవడికి నారాకొమరుఁడు తెప్పిరిల్లి కన్నులు విచ్చి తిమ్మరుసును వీక్షించెనఁట! అంత తిమ్మరుసు రాయనిం గౌఁగిలించికొని ముద్దాడి యిట్లనియెనఁట!

"అన్నా! నీదేహము నొచ్చెనని నన్ను దూషింపకుము. ఈపనిఁ జేయుటకుఁ జేతులాడక యిన్నిదినంబు లూరకున్నాఁడను. ఇఁక నూరకయున్న స్వామిద్రోహము చేసినవాఁడ నగుదు నన్న భయముచేత నిపు డీకృత్యము నెఱపితిని నన్ను మన్నింపుము" అని మంత్రిశేఖరుఁడు పలుక నతఁ డచ్చెరువంది తన

కేవిధమైన యుపకారమును గలుగకుండఁ బ్రతిదినమును వేయి గన్నులతో వీక్షింపుచు సంరక్షించుచున్న తిమ్మరుసు కారణము లేనిదే నేఁడిట్టిపని చేసి యుండఁడనియు ఏది చేసినను తన యుపకారముకొఱకే చేయుచున్న విశ్వాసము గలవాఁడు గావున తిమ్మరుసుం జూచి ప్రసన్నముఖుఁడై చిఱునవ్వు నవ్వుచు నాఁ డిట్లనియె.

“అప్పా! కుమారునిఁ దండ్రి యూరక దండించునా? ప్రేమలోపముచే దండించునని యెవ్వరైన సందేహింతురా? కుమారుఁడు బాగుపడు మార్గము తండ్రికిం దెలిసినట్లు తనయునకుం దెలియునా? దీనినే మహాప్రసాదముగా స్వీకరించుచున్నాఁడను.”

అని వినయవిధేయుఁడై భక్తిపురస్సరముగాఁ జేతులు జోడించుకొని నిలువంబడిన కృష్ణరాయనిఁ బునఃపునరాలింగనంబుఁ జేసికొని శిరంబు మూర్కొని యానంద బాష్పములు గారఁగ నతండు మరల నిట్లనియెను.

నాయనా! నీవిట్టివాఁడ వని యెఱింగి యున్నవాఁడ నగుట నే నీసాహసకార్యమున కొడిగట్టితిని. దీని నీవెట్లుగా భావింతువో యని భయపడుచున్నవాఁడను. నీవిపుడు నాపట్ల ప్రసన్నముఖుఁడవై పలుకుచున్నవాఁడవు గావున నా సంశయమును భయమును నివారణములైనవి. ఇఁక నేఁ జేసిన పనికి గారణమును దెలిపెద వినుము. నాయనా! నీవింతవఱకు

బువ్వాలలో బుట్టి పువ్వులలో బెరిఁగినవాఁడవు. ఆగర్భ శ్రీమంతుఁడ వగుటంజేసి సుఖములనేగాని యెన్నఁడును గష్టముల నెఱుంగవు. ఇపుడు నీవు బహుజనపరిపాలకుఁడవు గాఁబోవు చున్నావు. ఇంతటినుండి మేము నీయాజ్ఞానువర్తులము కావలసినవారము గాని నీకు బుద్ధులు గఱపవలసిన వారము గాము. దండనాపారుష్యమువలనఁ బ్రజలకుఁ గలుగుబాధ ప్రభువు స్వానుభవమువలనఁ గ్రహింపఁజేని యట్టిప్రభువు ప్రజలను క్రూరదండనల పాలుచేసి జనకంటకుం డనిపించుకొనును. అట్టి దండనాపారుష్యమువలనఁ గలిగెడి నొప్పి ప్రభున కనుభవములో నుండుట ప్రజలపాలిటి భాగ్యమని చెప్పఁదగును. అట్టి భాగ్యము నీప్రజలకును, అందుమూలముగా నీకీర్తి విస్తరించు భాగ్యము నీకును, గల్గించుట కిపు డీకార్యముఁ జేసినాఁడను నీవు విశ్వాసపాత్రుఁడ వని నమ్మి అస్త్రవిద్యలలోని మర్మము నీకిదివరకే తెలిపియున్నాఁడను. ఇంతవఱకు నీవు మాకృష్ణరాయలవే. ఇపుడు నీకు దీనిని దెలుపకున్న నిఁకముందుఁ దెలియజేయుటకు సాధ్యపడదని యీవిద్యను కూడ నేర్పించి నిన్ను రాజ్యముఁ జేయఁ బంపుచున్నాఁడను. ఇఁక నీవు పోయి యెనుబదిలక్షల వరహాలతో నిండియున్న బొక్కసమును గైకొని సింహాసనాధిరోహణము గావించి యాచంద్రార్కస్థాయిగాఁ గీర్తినిఁ వహింపఁజేయునట్టి ప్రజాపరిపాలనముఁ జేయుము" అని తిమ్మరుసు దీవించెను. అంత కృష్ణరాయఁడు తిమ్మరుసు బుద్ధి

విశేషమునకు మెచ్చుకొని ప్రత్యుపకారముగాఁ బాదాభివందనం బాచరించెను. పిమ్మట తిమ్మరుసు నాతనిం దోడ్కొని వెలుపలికి వచ్చి గజారోహణముఁ జేయించి మఱియొకగజంబు పైఁ దా నధిష్ఠించి శంఖకాహళభేరీప్రచండవాద్యరవంబులు భూనభోంతరమునిండ మహావైభవముతో నూరేగించి రాజమందిరమునఁ బ్రవేశపెట్టి యొక శుభముహూర్తమున రత్నసింహాసనాధిష్ఠితుం గావించెను.*

---

* పై నుదహరించిన కథ కీర్తిశేషులైన బ్రహ్మశ్రీ గురుజాడ శ్రీరామమూర్తి పంతులవారి "తిమ్మరుసుమంత్రి చరిత్రము" నుండి గ్రహింపఁబడినది.

షష్ఠ ప్రకరణము

తిమ్మరుసు కారుణ్యము

అట్లు తిమ్మరుసు కృష్ణదేవరాయని సామ్రాజ్యాభిషిక్తుని గావించిన వెనుక నొకనాఁడు రహస్యముగా నతనికడకుఁబోయి మహాప్రభూ! పూర్వాచారము ననుసరించి పట్టాభిషేకమునకు ముందు వీరనరసింహదేవరాయని పుత్త్రుఁడైన తిరుమలరాయుని, ఓబాంబికాపుత్త్రుఁడైన అచ్యుతరాయుని బంధనప్రాప్తులను గావించితిమి. వారల నట్లుంచుట మనకు క్షేమకరముగాదు. వీరనరసింహదేవరాయఁడు మీకు ద్రోహము చేయఁదలంచినను మీరు మాత్ర మాతని కుమారునకు నపకారము చేయరాదు. అదియును గాక యతఁడు ప్రాణములు విడుచునప్పుడు తన కుమారుని నాకొప్పగించెను. ఆబాలుని సంరక్షించుట మీకు విధియై యున్నది. అచ్యుతరాయఁడు నిరపరాధి. అతనివలన నపకార మింతవఱకు జరిగినదిలేదు. అయినను వారలను రాజధానీనగరమున నుంచుట అనేకానర్థములకు మూలమై యుండును. కావున వారలను రాజధానికి దూరమున భద్రముగా సంరక్షించుట కర్తవ్యము. వారి నుంచుటకుం దగినప్రదేశము చంద్రగిరిదుర్గమై యున్నది. అక్కడ వారల రక్షణకొఱకు సైన్యము నుంచి జీవనార్థము కొంతదేశము నిచ్చి స్వేచ్ఛగా మననిచ్చుట 'మీయౌదార్య బుద్ధికి వన్నెబెట్టినట్లుండును.

అట్లనుగ్రహింపు' మని వేడుకొనియెను. ఔదార్యగుణశీలుం డైన యామహాప్రభువు మంత్రిశేఖరుని ప్రార్థనమును మన్నించి యాతఁడు చెప్పినట్లు వారలను జెఱ విడిపించి కరుణార్ద్రహృదయుఁడై చంద్రగిరి దుర్గమునకుఁ బంపించి కొంత రక్షకసైన్యము నుంచి వారల జీవనార్థము కొంత దేశముపై రాఁగలఁ రాఁబడి నొసంగి జనస్తుతికిఁ బాత్రుఁడయ్యెను.

తిమ్మరుసు కార్యనిపుణత్వము

ఎన్నఁడును స్వప్నమునందైన నెదురుచూడని మహాసమస్య యొకటి భయంకరమైన స్వరూపముదాల్చి తిమ్మరుసు నెదుర్కొనియెను. చిన్ననాఁటనుండియుఁ బెంచినవాఁడు తిమ్మరుసు మంత్రియైనను నాతనికిఁ దెలియకుండఁ గృష్ణదేవరాయఁడు బాల్యమున నొక వేశ్యాంగనాపుత్రికతోడ నెయ్యమును గల్పించుకొనియెను. అంత దినక్రమమున నానెయ్యము గాఢానురాగముక్రిందను బరిణమించి వర్ధిల్లుచుండెను. ఆమెపై దనకుఁగల మోహావిశ్వాసములనుబట్టి తనకు సామ్రాజ్యాధిపత్యము లభించినయెడల నామెను బట్టపురాణిగఁ జేతునని పలుమాఱు వాగ్దానము చేయుచు వచ్చెను. ఆవేశ్యాంగనాపుత్రిక నామము చిన్నమ్మ. ఈచిన్నమ్మను దనకునుగల ప్రేమపాశమును ద్రెంచుకొనఁజాలక కృష్ణదేవరాయఁడు తానొక మహాసామ్రాజ్యమున కభిషిక్తుఁడయ్యును చిన్నమ్మయింటిబానిసీఁడై రాత్రులందు రహస్యముగా నామె గృహమునకు బోవు

చుండెను. అతిగోప్యమైయున్న యీదుర్వర్తన మొకనాఁటి రేయి తిమ్మరుసుకంటఁ బడియెను. అప్పుడు తిమ్మరుసుమంత్రి యచ్చెరువునందుచు దాను మిక్కిలి నొచ్చుకొని యాతని వెంబడించి పోయి యాతఁడు చిన్నమ్మగృహము ప్రవేశించినవెనుకఁ దానును బ్రవేశించి 'నానావిధములఁ జీవాట్లుపెట్టి నీతులెన్నో యుపదేశించి దానంగలిగెడి మహోపద్రవమును నచ్చఁజెప్పి మరల రాజభవనమునకుఁ గొనివచ్చెను. కృష్ణరాయఁడు సిగ్గుపడియు భయపడియు నూరకుండక యొకింత తెగింపునకు సాహసించి 'అప్పా! ఏమని చెప్పుదు. ఆమెయెడ నాకుఁ బ్రేమ మగ్గలమై యున్నది. ఆమెను విడిచి నేను బ్రదుకఁజాలను. ఆమెను వివాహము చేసికొందునని వాగ్దానము చేసి యున్నాఁడను. రాజ్యవియోగమునైన భరింపగలను గాని యామెతోడి వియోగమును భరింపఁజాల. నాకెట్లు సామ్రాజ్యమును సమకూర్చి పెట్టితివో అట్లే నాప్రాణనాయిక యైన సర్వాంగసుందరిని నాకు సమకూర్చిపెట్టుము. మాయనురాగము విధివిహితమైనది. దీని నెడఁబాపుట కెవ్వరును సమర్థులు కారు. ఇవిగో నామానప్రాణధనంబులు నీకు సమర్పించుచున్నాఁడ' నని దైన్యభావము దేఁటపడఁ బలుకుచు బహుభంగుల వేఁడుకొనియెను. అప్పుడు తిమ్మరుసు దీర్ఘముగా నాలోచించి యిఁకఁ దాను ప్రతిబంధకములఁ గల్పించి వారల నెడఁబాపుట తనకును సామ్రాజ్యమునకుఁ గూడ ముప్పు వాటిల్లఁజేయునని గ్రహించి

లోకనిందకుఁ బాత్రముగాకుండ నొండు విధమునఁ గార్యసాను కూల్యము గావింతునని యాప్రభునకు వాగ్దత్తము చేసెను. అంతఁ గొన్నిదినములకు శ్రీరంగపట్టణాధీశ్వరుం డగు వీర శ్యామలరాయని పుత్త్రికయగు తిరుమలమ్మ నిప్పించి కృష్ణ రాయనికి వివాహము గావించెను. ఆవివాహమహోత్సవము తయు ముగిసినవెనుక నొక మహాభవనమును నిర్మింపించి యందు తిరుమలదేవిని చిన్నాదేవినిఁ బ్రవేశపెట్టించెను. నాఁట నుండియు రాయఁడును, ప్రభువులును, ప్రజలును చిన్నమ్మను గూడఁ బట్టపురాణిగ భావించి చిన్నాదేవి యని సమ్మానించు చుండిరి. తిరుమలదేవికిని చిన్నాదేవికిని భేదము నెంచక యే యుభ

* చిన్నాదేవి వేశ్యాంగనాపుత్రికయని కృష్ణరాయని సమకాలీనులగు 'పేయస్, నన్నిజు' అను పోర్చుగీసు చరిత్రకారులు వివరముగా వ్రాసియుండుటచేత నిది యథార్థమని యొప్పుకొనక తప్పదు. శ్రీకృష్ణదేవరాయని యాస్థానకవులుగా నుండి స్వారోచిషమనుసంభవమును, పారిజాతాపహరణమును వాని కంకితము గావించిన అల్లసాని పెద్దనామాత్యుఁడియు, నందితిమ్మనామాత్యుఁడియుఁ గూడ :—

"క. ఆవిభునన్ తరంబ ధ
రావలయముఁ దాల్చె గృష్ణరాయఁడు చిన్నా
దేవియు శుభమతి తిరుమల
దేవియునుం దనకుఁ గూర్చు దేవేరులుగాన్."

(మనుచరిత్రము)

"క. శ్రీ వేంకటగిరి వల్లభ
సేవాపరతంత్రహృదయ చిన్నమదేవీ
జీవితనాయక కవితా
ప్రావీణ్యఫణీశ కృష్ణరాయమహీశా."

(పారిజాతాపహరణము)

యరాణుల నొక్కరీతి సామ్రాజ్యమునఁ బూజించుచుండిరి. కృష్ణరాయఁడు తన రాణులలో నెల్ల నీమెయెడనె యెక్కువ మక్కువ కలిగి యుండె నని చరిత్రకారులు వ్రాసిరి. ఈమె జ్ఞాపకార్థము కృష్ణరాయఁడు విజయనగరములో నాగలాపుర మనియెడు నొకగొప్పపేటను మిగులరమ్యముగా నుండునటులు గట్టించి చుట్టును ప్రాకారమును నిర్మింపించె నఁట. ప్రభువర్గములోఁ జేరినవారలలోఁ బెక్కండ్రు దివ్యభవనములను గట్టి కాపుర ముండునటుల గావించెను. ఇంను మైలున్నరపొడవును నలువదిమూళ్ళవెడల్పును గలయొకవీధి సొగసుగా నిర్మింపఁబడినది. ఈవీధిని చరిత్రకారులనేకు లభివర్ణించి యుండిరి. కృష్ణరాయఁడు తఱుచుగా నిం దే నివసించుచుండును. ఈ నాగలాపురమునకు వచ్చెడిసరకులపై వేయఁబడిన సుంకములవలన నలువదిరెండువేల వరహాలు వసూలు చేయఁబడుచుండె నఁట ! ఈయదృష్ట మంతయును చిన్నాదేవమ్మగారి దనుటకు సందియము లేదు. కృష్ణదేవరాయని మనోభీష్టమునకు విరుద్ధముగా వర్తించి తిమ్మరుసు వీరల యనుసంధానమునకు విఘాతముచేసి యుండెనేని చరిత్రము మాఱి యుండును. తిమ్మరుసు దీర్ఘదర్శియై సామ్రాజ్యసంరక్షణమే ప్రధానముగా నెంచుకొని వర్తించుచున్నవాఁ డౌటచే నీయనుకూలదాంపత్యమును సంఘటింపఁజేసి తనకార్యనిపుణత్వము లోకమునకు వెల్లడించెను.

అను పద్యములలో తిరుమద్దేవిని, చిన్నాదేవిని గూడఁ బట్టపురాణులుగ నభివర్ణించి యుండుటయే యిందుకు గొప్పనిదర్శనము. ఏమి కారణముననో ఆముక్తమాల్యదయందు చిన్నాదేవి పేరు విడిచిపెట్టఁబడినది.

తిమ్మరుసు చారపద్ధతి

అసామాన్యప్రజ్ఞాప్రగల్భుఁడు గావున ననుక్షణమును గంటికిఱెప్పవోలె తిమ్మరుసుమంత్రీంద్రుఁడు కృష్ణదేవరాయని సంరక్షించుచుండెను. అతఁడెంత రహస్యముగా నేమి గావించినను మఱుక్షణముననే మంత్రివర్యునికిఁ దెలియుచుండును. తిమ్మరుసవలంబించిన చారపద్ధతి యీతనికిఁ దప్ప రాయనికిఁ గాని సామ్రాజ్యమున మఱియెవరికిఁ గాని దెలియకుండెను. ఇట్టి ప్రతిభావంతుఁ డగుటచేతనే తిమ్మరుసును గన్నెత్తి తేఱిపాఱఁ జూచుటకు నెల్లవారు భయపడుచుండురు. ఇతని చారవర్గమునందు స్త్రీలును, పురుషులును, బోజాలును గలరు. ఇతనిచే నేర్పఱుపఁబడిన చారుల సంఖ్య యింతయని లెక్కింపనలవికాదు ఒకనాఁడు కృష్ణదేవరాయఁడు తనపై నుండు భక్తివిశ్వాసములచేఁ బ్రజలు విధేయులై యున్నవారో కేవలము తిమ్మరుసువలని భయముచేత విధేయులై యున్నవారో స్వయముగాఁ బరీక్షింపఁగోరి పట్టపగ లెవ్వరికి జెప్పకుండ నొక్కఁడు నంతఃపురము బయలుదేఱి నగరములో దూరముననున్న యొకదేవళమును బ్రవేశించెను. అచటి స్థానికు లితని రాయనిగా నెఱింగి శుద్ధజలంబు లొసంగిన నతఁడు నామతీర్థం బొనరించి తద్దేవతానివేదనపదార్థము లుపయోగించి కృతాచమనుఁడై సుఖముగా గూరుచుండెను. ఇంతలో నియమిత స్థానమున రాయఁడు లేకుండుటఁ గాంచి తిమ్మరుసు తత్తరింపుచు వెదకుచుండఁ దన

చారు లేతెంచి యాతఁ డొంటరిగాఁ దేవళమునకుఁ బోయిన వార్త దెలిపిరి. అతఁ డెంతయు వగచుచు రక్షకసైన్యముతోఁ బోయి కృష్ణరాయనిం గలిసికొనియెను. అతఁ డచ్చెరువందియుఁ గొంచెము కోప మభినయించి 'ఏమి పుట్టిమునిఁగినదని యిచ్చటి కేతెంచితి' వని తిమ్మరుసును బ్రశ్నించెను. అంత భయవినయంబు లెనయ మంత్రీంద్రుఁ డిట్లనియెను.

"మహాప్రభూ! దేవరవా రిటవచ్చు టెఱుంగక వెదకుచుండ నొకచారుఁడు రహస్యముగా నేలిక వచ్చినజాడఁ దెల్పినందునఁ జారు లెవ్వరికిని నీసమాచారముఁ దెలియకుండఁ జేసి వేఁటకొఱకు మనప్రభువు బయలుదేఱి వెడలుచున్నాఁడు గావున మీరందఱును సన్నద్ధులై రావలసినదని కొందఱు సైనికులకు వర్తమాన మంపి యిటకు వచ్చినాఁడను. మీ యిష్టానుసారముగా నేకార్యముఁ దలపెట్టినను నవలీల నిర్వహింప మీయాజ్ఞానువర్తులమై మెలంగు నావంటి మంత్రులుండ సమస్తవైభవముతో నొప్పెడి మందిరమును విడిచి యొంటరిగా నిచ్చటికి రాఁ దగునా! నీరాక యితరు లెవ్వరైన వినినచో నెంతవైపరీత్యము సంభవించునో దేవరవారికిఁ బాడగట్టినేని యింతసాహసకార్యమునకు నొడిగట్టియుండరు. మీవంటిరాజాధిరాజులు సామాన్యుల విధముగా నిట్లు రాఁ జెల్లునా? అయ్యో! ఎంతపని చేసితిరి?" అని తిమ్మరుసుమంత్రి న్యాయనిష్ఠురవాక్యములతో మందలింపఁగా నారాజేంద్రుఁడు మందహాసము చేయుచు నిట్లు ప్రత్యుత్తర మొసంగెను.

ఓమంత్రిపుంగవా! అఘటనాఘటనసామర్థ్యము గల మీవంటి యమాత్యశేఖరు లుండఁగా నిర్విచారముతో మేము యథేచ్ఛాసంచారముఁ జేసినఁ బ్రమాద మేమియుండును? మీరసామాన్యశక్తిసంపన్ను లగుటంజేసి మీరు తలంచిన పక్షమునఁ దృణము మహామేరు వగును. మీరు కాదన్నచో మహామేరువే తృణ మగును. మీవంటి మహాత్ములు మంత్రులుగా మాకు లభించుట మాపూర్వజన్మభాగ్యము గాని మఱియొండుకాదు.

ఇట్లు కృష్ణదేవరాయఁడు పలుక నాతని మాటల చమత్కారమునకు మనస్సులో నుప్పొంగుచు తిమ్మరుసు మరల యిట్లనియెను.

దేవా! మే మన నెంతవారము. ప్రభువు నాజ్ఞావిధుల ననుసరించి భయభక్తులతోఁ బ్రవర్తింపవలసినవారము. తృణగ్రాహియైన నీలమున కెచ్చటను విలువ యధికమే యగును; కాని యది కేవలము తృణమని దానిని గ్రహింపరాదని విడిచి సంతమాత్రమున నయ్యది జాతినీలము కానట్లు ప్రభువులు పరిగ్రహించినఁ బ్రజలే సమ్మాన్యార్హు లగుదురు. దేవరవారి ప్రతాపము మూలమునఁ గాని యన్యథా సమర్థత యేలగలుగును? ఏలిక యాజ్ఞాప్రకారము కార్యములు నడచును. దేవా! మీయాజ్ఞ యెట్లో అట్లే సమస్తకార్యములు నిర్వహింతుము. దేవరవారింక నగరమునకు విచ్చేయవలయు. అని వినయనయ

భయంబు లేర్పడఁ బలికిన తిమ్మరుసు పలుకుల కానందించి రాయండు సదయాత్ముండై యిట్లనియె.

కృష్ణరాయని ప్రార్థనము

మహారాజాధిరాజునై యుండి నేనిట్లొంటరిగాఁ జనుదెంచుట తగనిపని యని నామనంబున కిప్పుడు దృఢముగాఁ దట్టినది. నా రాకను తెలిసికొని గతుకనైన్యముతో వచ్చినన్ను సంరక్షించి పితృవాత్సల్యమును జూపినందులకు నీకు నేనెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడను. నీహితోపదేశమును శిరసావహించినాఁడను. మహాత్మా! నేను దుష్టనిగ్రహమును శిష్టజనపరిపాలనమును జేసి జగంబున నాచంద్రార్కస్థాయిగాఁ గీర్తిగాంచునట్లనుగ్రహించి నీవును శాశ్వతమైన యశస్సును బడయుము. నాతండ్రి నరసింహ దేవరాయఁడు గాని, నాసోదరుఁడు వీరనరసింహ దేవరాయఁడు గాని, యీ సామ్రాజ్యమును సంపాదించిన సాళ్వ నరసింహరాయఁడు గాని సాధింపలేక విడిచిపెట్టినకార్యములను నేను నిర్వహించుమార్గమును నాకుఁ జూపి నీవుతోడ్పడి విజయమును సమకూర్చవలయును. రాచూరు, ముదిగల్లుదుర్గములు విజాపురసుల్తానుచే నాక్రమింపఁబడినవి. ప్రాగ్దిశాభాగమున నుదయగిరి వఱకు గల ప్రదేశమును గజపతు లాక్రమించుకొనిరి. ఆ దేశములనుండి శత్రురాజులను తఱిమివేసి యాభాగములను మదీయసామ్రాజ్యమునఁ జేర్చుకొని దక్షిణహిందూస్థానమున నేకచ్ఛత్రాధిపత్యమును వహించి పరిపాలింప వలయునని నాకు

పెద్దకోరికఁ గలదు. ఇంతియు గాక యింతసామ్రాజ్యభారమును వహించి నేను కేవలము నాకు సామంతులుగ నున్నవారికడ నుండు సైన్యముల నమ్మి యుండుటకంటె సొంతబలమును గూర్చుకొని యుండుట నాకు శ్రేయస్కరమనుట నీ వెరుంగనిది కాదు. అట్టిబలమును నాకు సమకూర్చి పెట్టవలయును.

అని ప్రార్థించిన నతఁడు చిరునవ్వు నవ్వుచు 'ప్రభూత్తంసమా! ఇంతమాత్రమునకై నీవు పెద్దగా యోజింప వలయునా? నీమనోభీష్టము ప్రకారము సమస్తకార్యములను జక్కఁబెట్టెదను. ఇంక జాగుసేయక వైళంబ లెమ్ము. మన మిచ్చటనుండుట తగదు. బయలువెడలుద' మని పలికి యతని నొక యేనుఁగుపై నెక్కించి రక్షకసైన్యము వెంటనంటిరాఁగా రాజభవనమునకుఁ దోడ్కొని వచ్చెను.

తిమ్మరుసు హితబోధ

అట్లు రాయనిఁ దోడ్కొనివచ్చి 'మహారాజేంద్రా! అంగరక్షకసైన్యము లేకుండ నొంటరిగ స్వమందిరమును విడిచి యిఁకముం దెచ్చటికి బోనని నాకు వాగ్దానము చేయు' మని ప్రార్థింప నామంత్రిపుంగవుని ప్రార్థనమును మన్నించి యతం డట్లు వాగ్దానము చేసెను. అప్పుడు తిమ్మరుసు సంతోషసాగరమునఁ దేలియాడుచుఁ దనయేలికతోడ నిట్లు మనవిచేసెను.

దేవా! మీచిత్తానుసారము దిగ్విజయయాత్ర కనుకూలములైన ప్రయత్నములను జేయుటకు నాకు రెండు సంవత్సర

ములకాలము గడుపియ వలయును. అశ్వపతులును, గజపతు
లును, బలవంతులు. వారలతో నొకమారుగా వైరముఁ బెట్టు
కొనుట యనర్థహేతువు. నీవు నీసోదరపుత్త్రుని దూరముగాఁ
బాఱఁద్రోలి పట్టాభిషిక్తుఁడవై పరిపాలనము చేయుఁబూనితివి.
నీకు నీసామ్రాజ్యమునఁ బ్రబల శత్రువులు గలరని యెప్పుడు
నేమఱకయుండుము. నిన్నుఁ బదభ్రష్టుని జేయ నవకాశము
కొఱకు నిరీక్షించుచుందురు. ఇట్టి సందర్భమున వెనుకముందు
లాలోచింపక బలవంతులతోడ యుద్ధముల కుపక్రమింతుమేని
దానఁ బ్రమాదము గలదు. ఇట్టివానికై వేగిరపాటు కూడదు.
రాజ్యాంగమును బలపఱచుకొనవలయును. సైన్యములను
సమావేశపఱచుకొని తగు సంస్కారములను గావించి సంసిద్ధ
ముగా నుంచుకొనవలయును. అర్థంబులను దెచ్చి భండారము
నింపవలయును. ప్రధానదుర్గంబులు తృణకాష్ఠజలసమృద్ధంబు
లగునట్లుగా సిద్ధపఱచుకొనవలయును. దుర్గప్రాకారములను,
వప్రంబులను, కొమ్మలను, క్రొత్తతళంబులను, అగడ్తలను,
అట్టళ్లను, జంత్రంబులను, అనువుపఱచుకొని, ధాన్యంబులాదిగా
వస్తువర్గముల సమకూర్చుకొని, విశ్వాసపాత్రులైన దొరలను
పాలెములందు గొలువు నిలిపి యెట్టివారి కభేద్య మగునట్లు
గావించుట ప్రథమకర్తవ్యము. వీని నన్నిఁటిని జక్కపఱచుకొని
యసంఖ్యాకంబు లగుబలంబులతోడ దండయాత్రలకు వెడలి
నచో నవలీల విజయమును బడయవచ్చును. కావున దేవర

వారు రెండు సంవత్సరముల కాలము వేచి యున్నపక్షమున నేను చెప్పిన చొప్పున సామ్రాజ్యమును దిటవు పఱచి దండ యాత్రలకు సైన్యము సన్నద్ధము గావింతును. ఎదిరిబలము నకును తనబలమునకును గల తారతమ్యమును దెలిసికొనకుండ యుద్ధమునకుఁ గడంగుట చేటునకు మూలము. అసాధ్యమైనది ప్రజ్ఞచే సాధ్యమగును. నీవు సాహసంబున విక్రమార్కుని మించినవాఁడ వౌదువు. నీవు సంగ్రామధనంజయుండవని నే నెఱుంగుదు. నీవు శత్రువుల నవలీల జయింతువు. అందులకు సందియములేదు గాని నేఁ జేయఁబూనిన రాజ్యాంగసైన్య సంస్కారములు ముగియునంతవఱకు నొకించుక కాలము వేచి యుండుట శ్రేయోదాయకము."

అని బోధించి పిమ్మట తిమ్మరుసుమంత్రి సైన్యసంస్కారణమునకుఁ గడంగెను.

ప్రథమ సంస్కారణము

తనయెడఁ గృష్ణదేవరాయనికి నసూయ జనింపఁజేయు మార్గమునఁ బోక, కార్యసాఫల్యమునే ప్రధానముగాఁ జూచుకొని, తనపై మహాప్రభువునకు భక్తివిశ్వాసములు వుట్టిరి గొను విధముగాఁ బ్రవర్తింపుచుఁ గార్యకౌశల్యమును జూపుచు తిమ్మరుసుమంత్రి జాగరూకుఁడై మెలంగుచుండెను. అయిన రాయనికిఁ దనపై నసూయ పుట్టింపఁ గొందఱు సామంత ప్రభువు లపవాదములను వేయుచుండిరి. కృష్ణదేవరాయఁడు

తనరాజ్యభారమునంతయును తిమ్మరుసుమంత్రిపై నిడి విద్యా వినోదములం దగులొ్కని ప్రమత్తుఁడై యున్నవాఁడని కొందఱు సామంతప్రభువు లపవాదములు పుట్టింప శత్రురాజులు వానిని విశ్వసించి వారివలన రాయని రాజ్యములోని రహస్యముల గ్రహింపుచు రాయని జయించి వారికి స్వాతంత్ర్యమొసంగెద మని వాగ్దానమునుజేసి సమరసన్నాహములను జేయుచుండిరి. ఈవర్తమానము రాయనికిఁ ముందుగాఁ దెలియవచ్చెను. అప్పుడు వెంటనే కృష్ణదేవరాయఁడు సమయముకాని సమయ మైనను తిమ్మరుసును తన సమ్ముఖమునకు రమ్మని వర్తమానము చేసెను. తిమ్మరుసు జపము చేసికొనుచుండఁగా రాజ భటులు వచ్చి రాయనియాజ్ఞను దెలిపిరి. అతఁడు బుద్ధికౌశ లము గలవాఁడు గావున రాయనితలంపు గ్రహించి జపమును మాని దిగ్గునలేచి యిదె వచ్చెదనని రాజభటులకుఁ దెలిపి యొక దొడ్డిలోనికిఁ బోయెను. రాజభటులును వానిని వెంబ డించి పోయిరి. అతఁ డొక తోఁటకూరమడిలోఁ గూరుచుండి పెద్దపెద్ద మొక్కలను పెకలించి దూరముగాఁ బడవైచుచు, చిన్నమొక్కలఁ జుట్టును మళ్ళుగట్టి సమీపమున నున్నబావిలో నుండి యుదకమును చేది దానిం దెచ్చి యాచిన్నమొక్కలను దడుపుచుండె నఁట! దీని నంతయును జూచిన రాజభటు "లీతఁడు రాజాజ్ఞోల్లంఘన చేయఁదలంచి కాలయాపనకై యీపని పెట్టుకొన్న ట్లున్నది; వెంటనే పోకయున్న మనలను

గూడ రాజు శిక్షించు” నన్న భయముచేత మరలి పోయి యావృత్తాంతము నంతయుఁ దెలిపిరి. కృష్ణదేవరాయఁడు తిమ్మరుసుకడనే విద్యాబుద్ధులు నేర్చిన బుద్ధిమంతుఁడు గావున నతఁడు తనయాజ్ఞ నుల్లఘించువాఁడు కాఁడని తాను బాగుగా నెఱింగినవాఁడు గావున నతఁడు చేయుచున్నపని తననిమిత్తమే యని గ్రహించి యందలి రహస్యమును దెలిసికొని తన కనుమానము గలిగించిన పెద్దసామంతులను దొలఁగించి వారిస్థానమున విశ్వాసపాత్రులైన చిన్నసామంతులను నియమించి యాజ్ఞాపత్రముల నొసంగి వెంటనే మీయధికారములను జెల్లింపుఁడని యాజ్ఞచేసి యంతఃపురమందిరమునకుఁ బోయెనఁట! వారును వానిం గైకొని తమకు వలయు సేనాసహాయముతోఁ బోయి యొకరివర్తమాన మొకరికిఁ దెలియకుండఁ బెద్దసామంతులను దొలఁగించి వారిస్థానముల నాక్రమించుకొనిరఁట! ఈ వృత్తాంతములను దెలిసికొని పరరాష్ట్రప్రభువులు నిరుత్సాహులై యుద్ధప్రయత్నమును మానుకొనిరఁట! కృష్ణదేవరాయని సామర్థ్యమును బ్రజలు బహుభంగులఁ గొనియాడుచుండిరి. తిమ్మరుసు బుద్ధివిశేషమును రాయం డభినందించెనఁట. ఈకథ యెట్టిదైనను అనుమానాస్పదమైన వర్తనముగల సామంతులను దొలఁగించి యాస్థానముల విశ్వాసపాత్రులైన సామంతులను నిలిపి ముందు రాఁబోవు నుపద్రవమునుండి సామ్రాజ్యమును తన నేర్పరితనముచేత తిమ్మరుసు సంరక్షించి

నది సత్యమగుటకు సందియము లేదు. ఇట్టిపని జరిగిన వెనుక నెల్లవారును రాయనిపట్లను మంత్రిపట్లను భయభక్తులతో వర్తించుచుండిరి.

ఇతర సంస్కారణములు

కృష్ణదేవరాయఁడు సింహాసనారూఢుఁ డగుటకు బూర్వము సేనలోఁ గొంతభాగము రాయనివశమునను, మఱికొంత భాగము సామంతప్రభువుల వశమున నుండెడిది. ఈమహారాజ్యమంతయును నాయకరములుగా విభాగింపఁబడి యొక్కొక్క నాయకర మొక్కొక్క రాజాజ్ఞానువర్తియగు నాయకునిచేఁ బరిపాలింపఁబడుచుండెను. ఈనాయకులు రెండు విధములైన తెగలుగ విభాగింపఁబడి యుండిరి. ఒకతెగ నాయకులు తాము జీతములు గైకొనుచుఁ దమనాయకరములో సంపాదించిన యార్జనమంతయును నగరికిఁ బంపెడియాచారము గలవారుగ నుండిరి. వీనినే కేవలనాయకులని చెప్పఁదగును. మఱియొకతెగ నాయకులు గలరు. వీరు పుత్త్రపౌత్త్రానుక్రమముగాఁ బరిపాలనముచేయు సామంతరాజులు. వీరినే అమరనాయకు లందురు. వీరు తమరాజునకై కొంతసేనను సిద్ధపఱచి యుంచు పద్ధతికి లోఁబడి తమనాయకరము లనుభవించుచుండెడివారు. నియమించిన విధమున వీరలకడ నుండు సైన్యములు సంఖ్యలోఁ గొఱవడి యుండుటయెగాక గుణముచేతను గొఱవడియుండుటఁ గనుపెట్టి తిమ్మరుసుమంత్రి యాసైన్యములను సమకూర్చు

కార్యము వారలనుండి తొలఁగించి సైన్యమునంతయును దన వశము చేసికొని బలపఱచి యెప్పుడు యుద్ధము తటస్థమైనను యుద్ధము చేయుటకు సిద్ధముగా నుండునట్లు గావించెను. కృష్ణదేవరాయఁడు పరరాష్ట్రాధిపతులతో నెప్పుడు యుద్ధము చేయవలసి వచ్చినను నెంతమాత్రమును సైన్యములకొఱఁత లేకుండఁ బదిలక్షల సైన్యమును సిద్ధముచేసెను. ఈసైన్యముల వెచ్చమునకుఁగా నమరనాయకులనుండి కప్పములను గొనుచు సైన్యముల మీఁది యధికారమును తిమ్మరుసుమంత్రి రాయనిపై నుంచెను. అతని యధికారమును వీరువారనక యెల్లవారును శిరసా వహింపవలసినదే. ముప్పదియాఱువేల గుఱ్ఱపుదళమును రాయఁడు స్వయముగాఁ బోషించునట్లు చేసెను. ఎనుబది వందలయేనుగులనుగూడ రాయఁడు పోషించుచుండెను. ఈరెండు సంవత్సరములలోను గావలసినంత ధనమును బొక్కసములోనికి జేర్చెను. ప్రతి సంవత్సరమును విజయదశమినాఁడు రాయఁడు తన సేనలను బరీక్షించి సైనికులకు బహుమానములు మొదలగునవి చేయునట్లుగ నేర్పాటు గావించెను. ఇట్టి యేర్పాటుల యొక్క ప్రయోజనమును జక్కఁగా గ్రహించి శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు తనజన్మము సార్థక్యము నొందింప భూతలముపై నవతరించిన దేవగురువిగా తిమ్మరుసును సంభావింపుచుఁ నాతనికిఁ గృతజ్ఞుఁడై తనవలన నాతనికి నాతనివలనఁ దనకు లోకమున గౌరవము కలుగునట్లుగాఁ జాలకాలము ప్రవర్తించెను.

విద్యాగోష్ఠి

ఈ మంత్రి శిఖామణి సంస్కృతాంధ్రములందు నసామాన్యపాండిత్యము గలవాఁడు. కర్ణాటాంధ్రపారసీకభాషలలో వ్యవహారము జరుపనేర్చిన ప్రాయసకాడు. పలుభాషలు ముచ్చటింపనేర్చిన ప్రెగ్గడ. ఇతఁడు సంస్కృతమునం దపారమైన ప్రజ్ఞ గలవాఁడగుటకు సగస్త్యేశ్వరవిరచితమైన సంస్కృత బాలభారతమునకు నితఁడు చేసిన వ్యాఖ్యయే గొప్పనిదర్శనముగాఁ జూపనచ్చును. ఇతఁడు సంస్కృతాంధ్రసాహిత్యము గలవాఁడగుటచేతనే ప్రసిద్ధకవీంద్రు లనేకు లీకృష్ణదేవరాయని యాస్థానమునకుం జేరుకొనిరి. వారిలోఁ బ్రధానులు అల్లసాని పెద్దనామాత్యుఁడును, నంది తిమ్మనామాత్యుఁడు నై యుండిరి. మొదటివాఁడు నందవరీకనియోగిబ్రాహ్మణుఁడు; రెండవాఁడార్వేలనియోగి బ్రాహ్మణుఁడు. వీరు మహాకవులుగాఁ బరిగణింపఁబడు చున్నను కృష్ణరాయని కాలమున మండలాధికారులుగఁ గూడ నుండిరి. వీరు నిరంతరమును రాయని వెంబడించి యున్నవారు గావున వీరిని మంత్రివర్గములోఁ జేర్పవచ్చును. వీరికి రాయనికడ సర్వస్వాతంత్ర్యమును గలదు. వీరి కిట్టిసమ్మానము గలుగుట సాళువ తిమ్మమంత్రీంద్రుని భాషాపక్షపాతమును, కవిత్వమునందలి ప్రేమయును దక్క వేఱొండు గారణము గానరాదు. బొడ్డుచర్ల తిమ్మనామాత్యుఁడను కవీంద్రుఁడొకఁడు కలఁడు. అతఁడు రాయనితోఁ జతురంగ మాడుటకై

నియోగింపఁబడియెను. ఇతఁడు నందవరీక నియోగిబ్రాహ్మ ణుఁడు. మొదట కొప్పోలు గ్రామమునకుఁ గరణముగా నుండి కవీశ్వరదిగ్దంతి యను ప్రతిష్ఠ గలవాఁడై చదరంగపుటెత్తులు వేయుటయం దసమానప్రజ్ఞాఢ్యుఁడుగ నుండెనఁట. ఈబొడ్డు చర్ల తిమ్మకవీంద్రుఁడు తిమ్మరుసుమంత్రి ప్రాపునఁ గృష్ణదేవరా యని ప్రేమమునకు పాత్రుఁ డయ్యెను. శ్రీకృష్ణదేవరాయని పక్ష మున నెంద ఱాలోచించి యెత్తు వేయుచున్నను నీతఁ డొక్కఁడే యెదురెత్తువేసి యాట గెల్చుచు వేయార్లు పందెము గొనుచుం డెడివాఁడని యీక్రింది పద్యములవలనఁ దేటపడఁగలదు.

"క. శతసంఖ్య లొక్కమైనను
సతతము శ్రీకృష్ణరాయజగతీపతితోఁ
జతురంగ మాడి గెల్చును
ధృతిమంతుఁడు బొడ్డుచర్ల తిమ్మనబళిరే."

"ఉ. ధీరుఁడు బొడ్డుచర్ల చినతిమ్మనమంత్రి కుమారు డంచితా
కారుఁడు సత్కళావిదుఁడు కౌశికగోత్రుఁడు పద్మనేత్ర సే
వారతబుద్ధి నందవరవంశ్యుఁడు సత్కవిలోకనాథుఁ డా
చారసమగ్రవర్తనుఁడు చారవచస్స్థితి నొప్పువాఁ డొగిన్."

ఇతని శక్తిచాతుర్యములకు సంతోషించి కృష్ణదేవరా యఁడు కొప్పోలు గ్రామమునకు కృష్ణరాయపుర మని పేరిడి సర్వాగ్రహారముగా నీతనికి ధారపోసెను. శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు క్రీ. శ. ౧౫౦౯ వ సంవత్సరము మొదలుకొని ౧౫౧౭ వ సంవత్సరమువఱకు విద్యావినోదగోష్ఠియందే కాలము గడపెను.

తిమ్మరుసుమంత్రియు రాజ్యాంగసంస్కరణమునందు మాత్రము తనబుద్ధినంతయుఁ జొనిపి యూరకుండక దానుగూడ విద్యా వినోదకార్యములయందు భాగస్వామియై కాలము పుచ్చుచుం డెను. తిమ్మరుసు శిక్షణముచేతనే రాజ్యాంగవిషయమున నెట్లో అట్లే విద్యావిషయమునఁగూడ కృష్ణదేవరాయఁడు ప్రఖ్యాతి గాంచ గలిగెను. ఈరెండు సంవత్సరముల కాలములోనే అల్ల సాని పెద్దనామాత్యుని కాంధ్రకవితాపితామహుఁడన్న బిరు దము లభించినది. ఇతనికి నందితిమ్మనామాత్యునకు నగ్రహార ములను బెక్కింటిని ధారపోసెను. శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు మహా సామ్రాజ్యభోగముల ననుభవించుట మాత్రమే గాక సరస కవితావిలాసలాలసుఁడై తిమ్మనాది కవీంద్రుల పలుకుఁదేని యలఁ జూఱలఁగొని తానును సంస్కృతాంధ్రములందు సరస కవిత్వము చెప్పఁగల్గిన కవిరాజశిఖామణియై కవీంద్రలోకమునఁ గడుఁ బ్రఖ్యాతిఁ గాంచెను. "మణినావలయం వలయేన మణిః" అనునట్లు తిమ్మరుసు మూలమున కృష్ణరాయనికీర్తియు విద్యా ధికప్రపంచమునకు విదిత మాయెను.

ఎట్టి ప్రఖ్యాతిని గాంచినకవి యేతెంచినను రాయని కంటె ముందుగాఁ దిమ్మరుసుచే నాతిథ్యమును బొంది సమస్త విధముల సమ్మానింపఁబడుచుండెను. కనుకనే తిమ్మరుసునకు కవీంద్రపక్షపాతి యని పేరు వచ్చెను. ఒకప్పు డేకారణము చేతనో రాయని యాస్థానకవులు భట్టుమూర్తికవి నవమా

నించినఁ గుపితుండై తిమ్మరుసును రాయనిగూడ తనపట్ల నలక్ష్యముగలవారై యున్నవారని తలపోసి మహోగ్రుండై యీక్రింది యుత్పలమాలికను జెప్పెనఁట.

ఉ. లొట్టయి దేటిమాట పెనులోభులతో మొగమోట మేల తాఁ
గుట్టక యున్న వృశ్చికము గుమ్మర పుర్వని యందురే కదా
పట్టపురాజుపట్టి సరిపల్లెసరాసరి యీయ కున్న నేఁ
దిట్టక మాన నామతము తీవ్రమహోగ్రభయంకరంబుగాఁ
దిట్టితినా మహాగ్రహమతిః మకరగ్రహజర్జరీభటా
పట్టపుదట్టఫాలఫణిభర్తృబహూకృతపర్జటస్ఫుటా
ఘట్టనదట్టణాలకవిఘట్టనిరర్గళరాజభృత్యకీ
చట్టచటార్భటీనయనజర్జరకీలలు రాలఁ గా వలెన్
జుట్టరికంబునం బొగడఁ జూచితినా రజతాద్ర్యధిత్యకా
పట్టణమధ్యరంగ గళభవ్యవధూవదనానుషంగసం
హట్టశిరస్థ్సగాంగఝురహల్లకజాలసుధాతరంగముల్
చుట్టుకొనన్వలెన్ భువనచోద్యముగా భయదంబుగా మఱిన్
దిట్టితినా సభాభవనధింకృతభీమనృసింహరాడ్ధ్వజా
తాట్టమహాట్టహాసచతురాస్యసముద్భ్రుకుటీతటీనటీ
కోట్టణరోషజాలహృతకుంఠితకంఠగభీరనాదసం
ఘట్టవిజృంభమాణగతి గా వలె దీవనపద్య మిచ్చి చే
పట్టితినా మణీకనకభాజనభూషణభాసురాంబరా
రట్టతురంగగంధగజరాజదమూల్యఘనాతపత్రభూ
పట్టణభర్మహర్మ్యభటపంక్తిచిరాయురనామయంబునై
గట్టిగఁ దోడుతో వెలయ గా వలె నెక్కువకీవిఁ జూడుఁడీ
య ట్టిటు మందెమేలముల నందఱునుంబలెఁ జుల్కఁ జూచి యే
పట్టున నైనఁ గేరడము పల్కకుఁ డీపయి పెచ్చు నందులన్

గొట్టుదు దుష్కవిద్విరదకోటులఁ బంచముఖోద్భటాకృతిన్
బెట్టుదు దండముల్ సుకవిబృందము కే నతిభక్తి సారెకున్
గట్టితి ముల్లె లేఁబదియుఁ గా గలనూటఁబదాఱు లెయ్యెడన్
దట్టడిభట్టుమూర్తికవి రాయనిమార్గ మెఱుంగఁ జెప్పితిన్.

అని యాగ్రహించి చెప్పినంతవఱకు రాయఁడీబ్రాహ్మణకవివరుల దురాలోచన మెట్టిదో నేనెఱుంగను. నన్నేలతిట్టెద వని యనర్ఘబహుమానము లొనరించి గాఢాలింగనంబు గావించెనఁట. అంకులకు సంతసించుచు భట్టుమూర్తి యీక్రింది పద్యముచే రాయని స్తుతించెనఁట.

ఉ. అబ్జముఖీమనోబ్జ నరసాధిపనందన కృష్ణ నీయశం
బబ్జకరాబ్జజాబ్జనయనాబ్జవిలాసము నీపరాక్రమం
బబ్జకరాబ్జజాబ్జనయనాబ్జవిలాసము నీవితీర్ణిమం
బబ్జకరాబ్జజాబ్జనయనాబ్జవిలాసము చిత్ర మిద్ధరన్.

అప్పుడు భట్టుమూర్తి తిమ్మరుసుం జూచి నీప్రోత్సాహంబున కవు లీవిషమాలోచనము గావించిరి. నేను నీకు కై వారం బొసఁగకుండుట కారణంబుగా వీరిం బురస్కరించుకొని నన్నవమానింపఁ జూచితివి ; కానీ,

" శా. గుత్తిం బుల్లెలుకుట్టి చంద్రగిరిలోఁ గూ డెత్తి పెన్గొండలో
హత్తిన్ సత్రమునందు వేఁడి బలుదుర్గాధీశుతాంబూలపుం
దిత్తుల్ మోసి పదస్థులైనఘనులన్ దీవించ—

అనునంతవఱకుఁ జెప్పునప్పటికిఁ దిమ్మరుసు దుష్కీర్తికి వెఱచి కృష్ణరాయఁడు పట్టాభిషేకసమయంబున నొసంగిన

యమూల్యం బగు గారుత్మతరత్న హారంబు నివి కంఠంబు నలంక
రించినఁ బ్రహృష్టుఁడై ....దీపించెదన్
మత్తారాతియయాతినాగమసుతున్ మంత్రీశ్వరుం దిమ్మరున్."
అని పూరించి,

"కం. అయ్య యనిపించికొంటివి
నెయ్యంబునఁ గృష్ణరాయనృపపుంగవుచే
నయ్యా నీసరి యేరీ
తియ్యనివిలుఁకాఁడవయ్య! తిమ్మరుసయ్యా!"

అని శ్లాఘించె నఁట! ఆంధ్రకవులం గూర్చిన కథ లిట్టి వనేకములు గలవు. ఆకథ లన్నియు నాయాకవుల చరిత్రమునఁ గాని కృష్ణరాయని చరిత్రమునఁ గాని యుదాహరింపఁ దగినవై యున్నవిగావున నిట వివరింపలేదు.

సప్తమ ప్రకరణము

దక్షిణ దిగ్విజయము

శ్రీవీరనరసింహ దేవరాయుని పరిపాలనముననే శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు కర్ణాటదేశమునంతయు జయించి శ్రీరంగపట్టణమున చిక్కదేవరాయుని ప్రతినిధిపాలకునిగా నియమించి జయధ్వజమెత్తించి విజయోత్సాహముతో రాజధాని ప్రవేశించెనని మున్నె తెలిపి యున్నాఁడను. ఇతఁడు పట్టాభిషిక్తుఁడైన వెనుక తిమ్మరుసుమంత్రి ద్రావిడదేశమును జయించి కప్పములు సరిగా నిర్ణయించి రాఁబట్టి తెచ్చుటకై విజయప్పనాయకుని, కృష్ణప్పనాయకుని, వేంకప్పనాయకుని మువ్వురను నియమించెను. విజయప్పనాయకుఁడు లక్షసైన్యముతో బయలువెడలి వేలూరు ప్రాంతదేశమును వశపఱచుకొని వేలూరు ముఖ్యస్థానముగ నేర్పఱచుకొని రాయనికై కప్పములు గైకొనుచుండెను. అట్లు చిత్తూరు, తొండమండలము, తంజావూరు, తిరుచనాపల్లి, మధుర, తిరునగరు, కొడగు, మళయాళము మొదలగు దేశముల రాజులెల్లరును రాయనికి వశ్యులై కప్పములను జెల్లించిరి. ఈ దక్షిణదేశమునంతయును మూఁడు ఖండములనుగా విభజించి మూవురు ప్రతినిధిపరిపాలకులక్రింద నుంచెను. జింజీలో నివసించెడి కృష్ణప్పనాయకుఁడు నెల్లూరు మొదలు కొల్లడము నదివఱకును గలదేశమునకు, విజయరాఘవ నాయకుఁడు కావేరినది

ప్రవహించు ఫలవంతమైన దేశమునకు, వేంకటప్పనాయకుఁడు కొడుకు, మళయాళదేశములకు నధికారులుగా, నియమింపఁబడిరి. ఇట్లు పూర్వోక్తరీతి ద్రవిడదేశమునంతయును వశముచేసికొని మూఁడుకోట్ల ద్రవ్యమును భాండారమునకుఁ జేర్పించెను. దక్షిణదేశమున రాయనిఁ దిరస్కరించి కప్పములు చెల్లింపక యుద్ధములు చేయువారు లేకుండఁ జేసి తిమ్మరుసు తనప్రజ్ఞా విశేషమును లోకమునకు వెల్లడించెను.

తిమ్మరుసు పూర్వదిగ్విజయయాత్రకుఁ బ్రోత్సహించుట

ఒకనాఁడు రహస్యముగా రాయనికడకుఁ బోయి తిమ్మరుసు మంత్రి యిట్లు ప్రబోధించెను.

దేవా! నీయభీష్టమును దీర్చుకొనుకాల మాసన్నమైనది. నీవు రెండు సంవత్సరముల క్రితము శాత్రవులను జయించి శత్రుదుర్గముల నాక్రమింపవలయునన్న పెద్దకోరిక గలదని నాతో నుడివినప్పుడు సైన్యముల నాయత్తపఱుచుటకు రెండు సంవత్సరముల కాలము గడువడిగి యున్నాను. నేఁటితో గడువు కాలము ముగిసిపోయినది. ఇప్పుడు యుద్ధముచేయుటకు పది లక్షల సైన్యమును సిద్ధము గావించితిని. అవసరమైనయెడల మఱియొక పదిలక్షల సైన్యమును సమకూర్చుటకుం దగునేర్పాటులను గావించితిని. కవచధారణము గలిగిన ముప్పదివేల యాశ్వికబలమును చేకూర్చితిని. ప్రశస్తమైన గజబలమును గలదు. కావలసినంతద్రవ్యమును భాండారమునం జేర్పించితిని.

దుర్గములన్నియు సమస్త వస్తుసామగ్రులతోడ నింపి సమృద్ధము లగునట్లు గావించితిని. సేనాపతు లెల్లరును భక్తివిశ్వాసపరు లైన శూరశిఖామణులై యున్నారు. మన కేవిధమునను గొఱంత గానరాదు. శత్రు వెంతటి బలాఢ్యులైనను వారిని నేఁ డవలీల జయింపఁగలవు. పరరాష్ట్రాధిపతులు నిన్నుఁ గన్నెత్తి చూడనోడుదురు. శత్రురాజులు నాయెడల నీకు నీసు గల్పించి తగవులుపెట్టి సామ్రాజ్యమును జెఱుపఁ బ్రయత్నించిరి గాని వారి దుష్ప్రయత్నములన్నియు వ్యర్థములై పోయినవి. నేను నీయెడ భక్తివిశ్వాసపరుఁడనై వ్యవహరించినదియు లేనిదియు నీవే యెఱుంగుదువు. ఎవ్వరిని సంపూర్ణముగా జయింపఁజాలక పోతి మని నీపూర్వులైన సాళ్వనరసింహరాయాదులు పరితపించి గతాసువులైరో అట్టి యశ్వపతులను గజపతులను నీవు జయించి యీయభినవకర్ణాటహైందవ సామ్రాజ్యమునకు వన్నెయు వాసియుఁ గల్పించి లోకంబున శాశ్వతకీర్తిని సముపార్జింపుము.

అని తిమ్మరుసు ప్రోత్సహించి పలుకు పలుకులకుఁ బ్రీతచేతస్కుఁడై రాయఁడు 'అప్పా! ఎదిరిబలము నాబలము నెఱుంగక నాఁడట్లు శత్రువులను జయింప సమకట్టి నీతోఁ బ్రశంసించితిని. నాఁడు నీవు నాతమకమును వారించి ప్రబోధింపక నాచిత్తము వచ్చినట్లు వ్యవహరింప విడిచినపక్షమున నిప్పటికి నాపాలెట్లుండునో గదా! ఈరెండు సంవత్సరములలో నీవు చేసినకార్యములు శ్లాఘాపాత్రములైనవిగా నున్నవి. నీకు

నే నెంతయుఁ గృతఘ్నుఁడనై యున్నవాఁడను. అసూయాపిశాచగ్రస్తులై స్వార్థపరాయణులై యూరక నీయెడ దోషారోపణ చేయువారి మాటలను నమ్మి నిన్నపనిందల పాలుచేసి నీతోఁ దగవులాడి కార్యభంగమును గలుగఁ జేసికొనునంతటి యవివేకిని గానని నీవెఱుఁగవా? ఈ సామ్రాజ్యము నాకిచ్చినది నీవ కాదా? నాకిట్టి కీర్తిని గల్పించుచున్నది నీవకాదా? వేయు నేల? పితృవాత్సల్యముతో నాప్రాణములను బల్లెముఁ గాపాడినదియు నిప్పటికిని గాపాడుచున్నదియు నీవగాదా? అట్టి నిను దుష్టులమాటలు నమ్మి కృతఘ్నుఁడనై యెగ్గొనరింతునా! ఎంతమాట! అట్లు స్వప్నమందైనఁ దలంపకుము. మహాత్మా! నీయంతటివాఁడు నాకు ప్రాపై సమస్తరాజ్యనిర్వాహకరమై యుండ నేను దిగ్విజయముఁ గావించి లోకమునఁ బ్రశంసాపాత్రుండఁగుట యొక యబ్బురమా! నేటి నీవాక్కు లానందదాయకములై ప్రోత్సాహకరములై యొప్పుచున్నవి. అయిన నాకొక్క సందేహము కలుగుచున్నది. ముందు తురుష్కులను జయించి పూర్వదిగ్విజయయాత్రకు బయలువెడలుట యుత్తమపద్ధతియో లేక పూర్వదిగ్విజయయాత్రను ముగించి తురుష్కులపై దాడి వెడలుట యుత్తమపద్ధతియో తెలిసికొనఁజాలక నామనస్సు తల్లడపాటు నొందుచున్నది" అని హెచ్చరించెను. అందులకు మంత్రిపుంగవుం డిట్లు ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను.

దేవా! నేఁడు విజాపురసుల్తానుకంటె గజపతి బలవంతుఁడుగ నున్నాఁడు. గజపతిదేశము గొప్పది. అతని సంపద

సామాన్యమైనది కాదు. మఱియు నతఁడు మతాంతరుఁడు గాఁడు. అతని సైన్యాధిపతు లనేకులు తెలుఁగువారై యున్నారు. అందువలన దేశములోని ప్రజలు తురుష్కప్రభువు కంటె నీహైందవప్రభువునే యెక్కువగా బ్రేమింతురు. కనుక గజపతివలననే మన కెక్కువచెడుగు కలుగవచ్చును. వీనిని మన తెలుఁగు దేశమునుండి తఱిమివేయుట ప్రథమకర్తవ్యము. మఱియు బహామనీరాజ్య మైదుభాగములుగా భిన్నమై యైకమత్యములేక సుల్తానులచేఁ బాలింపఁబడుచున్నది. వారలను విడిగా జయించుట బహుసులభసాధ్యము. ఒకవేళ మనము ముందుగా విజాపురసుల్తానుపై దండయాత్ర వెడలుద మనుకొనుము. ఏవురు సుల్తాను లేకమై మనపైఁ గడంగవచ్చును. అప్పుడు వారలను జయించుట కష్టసాధ్యము గావచ్చును. ఆయదను గనిపెట్టి శ్రీవీరప్రతాపరుద్రగజపతి మనరాజధానిపై దండెత్తివచ్చెనేని మనసామ్రాజ్యమునకు ముప్పు వాటిల్లుట నిశ్చయము. మనము ముందుగా ప్రతాపరుద్రగజపతిని జయింతుమేనిఁ దరువాత తురుష్కులను జయించుట సులభసాధ్యమగును. మనము పూర్వదిగ్విజయయాత్రకు బయలువెడలినప్పుడు విజాపురసుల్తానులతో నిదివఱకె యొడంబడిక చేసికొని యున్నారముగనుక మనమీఁద యీరక దరడయాత్రకుఁ బ్రయత్నింపఁడు. ఒకవేళ దుర్బుద్ధిపుట్టి తన సైన్యముతో మన రాజధానిపైఁబడి యాక్రమింపఁ జూచునేని వాని నవలీల జయించునట్టి సైన్యమును విశ్వాసపాత్రుఁడైన యొక సేనాని

క్రిందనుంచి రక్షణము గావింపవచ్చును.

ఈమహానగర సంరక్షణభారము నెవ్వనిపైఁ బెట్టుదునా యని యోజించుచున్నాను. దీనిభారమును వహించువాఁడు విశ్వాసపాత్రుఁడై నవాఁడుగా నుండుటమాత్రముగాక సమర్థుఁడుగాఁగూడ నుండవలయును. ఏసేనాని చిత్తమెట్టిదో పరీక్షించి తెలిసికొనుట కష్టసాధ్యము. ఎవ్వరును గానుపింపకున్న నేనే యీమహాకార్యమును నిర్వహింపఁ బూనుకొనఁదలంచి యున్నాఁడను.

అని తిమ్మరుసు ప్రత్యుత్తరమీయ రాయం డిట్లని యెను. అప్పా! నీవు నుడివినమార్గము బాగుగా నున్నది. అవశ్యము పూర్వదిగ్విజయయాత్రలో నీతోడ్పాటు గావలసియుండును. నగరరక్షణార్థము నిన్ను విడిచిపెట్టి నేనొక్కఁడ నీమహాకార్యమును సాధింపఁజాలను. ఇతరులను నమ్మి విడుచుటయు శ్రేయస్కరముగా గనుపట్టదు. అయినను దీనిని నిర్వహించు సమర్థులు మన సామ్రాజ్యమున ననేకులుగలరు. సమర్థులలో సమర్థుఁడును దండనాథాగ్రణియునగు మీతమ్ముఁడు గోవింద నామాత్యుఁడు గన్పట్టుచుండఁగా నొరులకై వెదుకనేల? అతఁడు విశ్వాసపాత్రుఁడైన యోగ్యుఁడు. అతఁ డెట్టి ద్రోహచింతయునులేని బ్రాహ్మణుఁడు. అతఁడు తనబొందిలో ప్రాణము లున్నంతదనుక పరరాజులను విద్యానగరభూమియందుఁ బాదముపెట్టనీయఁడు. కావున విద్యానగరమునకు రక్షకునిగా గోవిందరాజ ప్రధానదండ నాథాగ్రణిని నియమించుట శ్రేయ

స్కరమని నాయభిప్రాయము. అతఁడు నీతమ్ముఁ డగుటంజేసి నే నేమనుకొందునోయన్న సంకోచముచేతఁ బ్రశంసింపక యున్నాఁడవు గాని నీవుమాత్ర మెఱుంగవా? అట్టి సంశయముఁ బెట్టుకొనకుము. తురుష్కులనుండి యేవిధమైన యుపద్రవమును నగరమునకుఁ గలుగకుండ సంరక్షించుభారమును మీతమ్ముఁడు గోవిందామాత్యునిపైఁ బెట్టుము. అతఁడు సామర్థ్యమున నీకుఁ దీసిపోవువాఁడు కాఁడు. మఱియును నీవు సకలసైన్యాధ్యక్షుఁడవై పూర్వదిగ్విజయయాత్రను నడుపుము. నేను నిన్ను వెంబడించి వచ్చెదను.

అని పలుకఁగా నతనిబుద్ధికౌశల్యమును మెచ్చుకొని తన యెడఁజూపు విశ్వాసమునకు సంతసించి చిఱునవ్వు నవ్వుచు మరల యిట్లనియెను. మహాప్రభూ! మేము బ్రాహ్మణులము. క్షత్రియులు నిర్వహింపవలసిన మహాకార్యములు మావలన నగునా? ఏల యిట్లు పలుకుచున్నావు. సర్వసైన్యాధిపత్యము నీవంటి సాహసవిక్రమార్కులు వహింపవలసినవారు కాని నావంటి వృద్ధబ్రాహ్మణుఁడుగాదు. అని పలికెను. అందులకు శ్రీకృష్ణదేవరాయఁ డిట్లు బదులు వక్కాణించెను. అప్పా! ఇవెందుకు వచ్చినమాటలు? మీరు బ్రాహ్మణు లగుదురుగాక! మున్ను కౌరవులకుఁ బాండవులకు విద్యాగురువైన ద్రోణాచార్యుఁడు కౌరవులపక్షమున నుండి సర్వసైన్యాధిపత్యమును వహించి పాండవాద్యనేకక్షత్రియవీరు లెందఱితోఁ బోరాడి యుండలేదు? కృపాచార్యుఁడు నశ్వత్థామ మొదలగు సేనాపతు

లెవ్వరు? బ్రాహ్మణులు కారా! పరశురాముఁ డెవ్వఁడు? బ్రాహ్మణుఁడు కాఁడా! పూర్వకాలమున నెందఱో బ్రాహ్మణు లస్త్రవిద్యాభ్యాసముఁజేసి లోకమున వన్నె కెక్కి యుండలేదా? మీ నియోగిబ్రాహ్మణులు లౌకికతంత్రమునందు మాత్రమేగాక యుద్ధతంత్రములందును నాఱితేఱినవా రనుటకు పూర్వకథలె మనకు సాక్ష్యము లీయఁగలవు. ఇంతయేల! అప్పా! మీ తమ్ముఁడు దండనాథులలో శ్రేష్ఠుఁడు. ఎన్నియుద్ధములలో విజయుఁడై యుండలేదు? మీరు బ్రాహ్మణులైనను క్షత్రియులను మించిన క్షాత్రము గలవారు. అన్నిటికంటెను ముఖ్యముగా మీరు బ్రాహ్మణు లగుటంజేసి మాకు విశ్వాసపాత్రులైరి. మీరెప్పుడును సామ్రాజ్యముయొక్క క్షేమము నభిలషించుచుందురు. అదియ మాకుఁ గావలసిన ప్రధానవిషయము. కావున నాప్రార్థనమును మన్నించి నేను జెప్పినట్లు చేయుము. మీతమ్ముని రాజధానీనగరాధ్యక్షునిగా నియమింపుము. నిన్ను సర్వసేనాధిపత్యంబునకుఁ బట్టంబు గట్టెదను. ఇందులకు మాఱు చెప్పకుము. అని ప్రార్థించెను.

అంత నమ్మంత్రిపుంగవుఁడు రాయని ప్రార్థనమును మన్నించి తాను సర్వసేనాధిపత్యమును వహించుటకు నంగీకారము నిచ్చి యాతనిచే దండయాత్ర కనుజ్ఞాతుఁ డయ్యెను.

నగరాధ్యక్షుని నిర్ణయించుట

అట్లు రాయనిచే ననుజ్ఞాతుఁడై తిమ్మరుసుమంత్రి లక్ష సైన్యమును నగరసంరక్షణార్థము గోవిందామాత్యదండనాథుని

వశము గావించి యాతనికి నగరాధ్యక్షపదవి నొసంగి యిట్లనియెను. తమ్ముఁడా! మేము పూర్వదిగ్విజయయాత్రకు వెడలఁబోవు చున్నారము. నీవు సేనాధిపతులలో శ్రేష్ఠుఁడవనియు, సమర్థుఁడ వనియు రాయఁడు నిన్ను శ్లాఘించి నగరాధ్యక్షత్వమును వహించుటకు నీవ యర్హుండవని నొక్కి వక్కాణించినందున నతనిచే ననుజ్ఞాతుఁడనై నీపైన నీగొప్ప భారమును నిలిపినాఁడను. నీవు నగరసంరక్షణభారము మాత్రమే గాక తురుష్కులు తమ సరిహద్దులను దాఁటి రాకుండఁ జూచు భారముగూడ నీపైనఁ బెట్టుచున్నారము. మనమెందఱినో యలక్ష్యముచేసి కృష్ణదేవరాయునిఁ బట్టాభిషిక్తునిఁ గావించితిమి. అతఁడును అతని సామ్రాజ్యమును వర్ధిల్లు మార్గమును జూచుట మనకు విధ్యుక్తధర్మమై యున్నది. అతఁడు మనల నమ్మి సామ్రాజ్యము మనచేతఁ బెట్టి యున్నవాఁడు. కనుక నతని శత్రువులవలన నేవిధమైన యపకృతియుఁ గలుగకుండుటకై యెందఱో సమర్థులైన సేనానులున్నను నమ్మికలేక నిన్నే యీపదవియం దుంచుటకు గారణమైనది. తమ్ముఁడా! ఏమఱియుండెదవేని నీకును నాకును బ్రాణోపద్రవము గలుగుటయె గాక సామ్రాజ్యమునకును వినాశము గలుగవచ్చును. కావున నగరమును వేయికన్నులతో వీక్షింపుచు భద్రముగాఁ గాపాడుచుఁ గీర్తిగనుము. అని యాతని కనేకవిధములైన రాజనీతివిధానంబుల నుపదేశించి రాయని దండయాత్ర నగరంబునఁ బ్రకటించుమని యాజ్ఞాపించి పంపించెను.

సేనాధిపత్య పట్టబంధనము

అట్లనుజ్ఞాతుఁడై నగరపాలకుఁడు దండయాత్రను నగరంబునఁ జాటింపించి రణభేరి ప్రయోగింప నుత్తరు విచ్చెను. సేనాపతు లెల్లరును దమతమ సైన్యములతో సంసిద్ధులై యుండిరి. ఒకనాఁటి శుభముహూర్తమున వజ్రసింహాసనారూఢుఁడై శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు పురోహితులు, మంత్రులు, సామంతులు, సేనాధిపతులు, రాజబంధువులు, అధికారవర్గము, తక్కుంగల పరివారజనంబులు తన్నుఁగొలువఁ గొలువుండి కనకకలశంబులఁ బావనజలంబులఁ దెప్పించి మంగళోపకరణశోభితంబు గావించి బ్రాహ్మణజనంబుల పుణ్యాహనాదంబులును, పరమాశీర్వాదంబులును, వందిజనస్తుతిపాఠంబులును, మాగధగీతంబులును జెలంగఁ దిమ్మరుసుమంత్రి వరేణ్యునకు సేనాధిపత్యాభిషేకపట్టబంధం బొనర్చెను. అత్తరి నాయకవర్గంబు నిజశంఖంబులఁ బూరించిన నఖిలసైన్యంబులందును భేరీమృదంగపణవాది తూర్యనినాదంబులు నిగిడి నింగి ముట్టెను. ఇట్లు తన్నుఁ బెద్దగా నెన్ని సర్వసేనాధిపత్య మొసంగినందులకుఁ సంతుష్టహృదయుఁడై తిమ్మరుసు రాయని కాయురారోగ్యైశ్వర్యాభివృద్ధియు, సామ్రాజ్యాభివృద్ధియుఁ గలుగునటులు దీవించి సేనాధిపతుల వీక్షించి యిట్లు హెచ్చరించెను.

'దండనాథాగ్రణులారా! విజాపురసుల్తాను ఆదిల్‌షాహ రాచూరు, ముదిగల్లుదుర్గముల నాక్రమించుకొని రాజధానీనగర సమీపస్థుఁడై ప్రక్కలో బల్లెమై కూరుచుండియున్నవాఁడు.

గోల్కొండసుల్తాను కూలీకుతుబ్షాహ రాచకొండ, దేవరకొండ, పానుగల్లు మొదలగు దుర్గముల నాక్రమించుకొని మనకు సామంతులై యున్న పద్మనాయకుల వెడలఁగొట్టి యున్నవాఁడు. తూర్పుప్రక్కను ప్రతాపరుద్రగజపతి విజృంభించి యుదయగిరి ప్రాంతమువఱకుఁ గల తెలుఁగుదేశము నాక్రమించుకొని యున్నవాఁడు. ప్రస్తుతము మన మిప్పుడు ప్రతాపరుద్రగజపతిపై దండయాత్ర వెడలి కృష్ణానది దిగువభాగమున నాతని ప్రభుత్వము లేకుండఁ జేసి తఱిమివేయు వలయును. కృష్ణానదీ సేతుమధ్యస్థమైన దేశమున కంతకు నేకచ్ఛత్రాధిపతినిగఁ జేసి యేలింపఁ బ్రతిజ్ఞ చేసితిని. ఇందువలన దక్షిణహిందూస్థానమున మనపూర్వులచే స్థాపింపఁబడిన హైందవసామ్రాజ్యము దృఢమై శాశ్వతముగా హైందవధర్మము చెక్కుచెదరకుండ స్థాపితమై దేశమున నాటుకొని యుండునటుల చేయవలయును. ఇది నాయొక్కనివలన నగు కార్యముకాదు. మీసహాయ్యమునఁ గాని మేమీ మహోద్యమమును నిర్వహింపఁజాలము. మీవంటి మహాయోధులు హైందవసామ్రాజ్య మలంకరించియుండ హైందవధర్మము వర్ధిల్లునటకు సందియమేమియును లేదు. మీసాహాయ్యంబునఁ బూర్వదిగ్విజయయాత్ర జయప్రదముగా నిర్వహింపఁబడునన్న విశ్వాసముతో మనమేలిక యున్నవాఁడు. మనమేలిక యభీష్టమునుదీర్చుట మనకెల్లరకు గర్తవ్యమని పలుమఱు నొక్కి వక్కాణింప నగత్యములేదు. భగవంతుఁడు మన యుద్యమమునకుఁ దోడ్పడి విజయమును బ్రసాదించును గాక.'

ఇట్లు హెచ్చరించి సైన్యము నేడు భాగములుగా విభజించి యొక్కొక్క భాగమునకుఁ ముప్పదివేలకాల్బలమును, నాలుగువేలగుఱ్ఱపుదళమును, ఇన్నూఱేనుఁగులు నుండునట్లు నియమించెను. ఈయేడు భాగములకును కందనోలు పురాధీశ్వరుండైన ఆర్వీటి శ్రీరంగరాజు, నంద్యాలపురాధీశ్వరుండైన ఆర్వీటి నారపరాజు, ఆకువీడు దుర్గాధ్యక్షుఁడైన ఇమ్మరాజు, రాయసము తిమ్మరుసుమంత్రి కుమారుడైన కొండమరాజు (కొండమరుసు), గండికోట దుర్గాధ్యక్షుఁడైన పెమ్మసాని రామలింగన్ననాయుఁడు, వెలుగోటి దుర్గాధ్యక్షుఁడైన రేచర్ల కుమార తిమ్మానాయఁడు, రూపనారాయణ బిరుదాంచితుఁడగు గంగాధరరెడ్డి (గంగారెడ్డియు) నను నేడ్వురకు నాధిపత్యమొసంగి ముఖ్యసేనాధిపతులనుగఁ జేసెను. వీరలలో శ్రీరంగరాజు, నారపరాజు, ఇమ్మరాజును, నరపతివంశీయులైన రాజులు, రాయసము కొండమరుసు ఉదయగిరి కన్నడి నియోగిశాఖా బ్రాహ్మణుఁడు; పెమ్మసాని రామలింగన్న కమ్మనాయకుఁడు, వెలుగోటి కుమారతిమ్మానాయఁడు పద్మనాయకుఁడు, గంగాధరరెడ్డి పంటకులాన్వయుఁడైన రెడ్డినాయకుఁడు. వీరికి లోఁబడిన సేనాను లింకను బ్రాహ్మణులలోను బ్రాహ్మణేతరులలోను పెక్కండ్రు గలరు. ఇట్లు తిమ్మరుసు చేసిన యేర్పాటులకు శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు హర్షించి నాటికి దర్బారు ముగించి నిజాంతఃపురమునకు వెడలిపోయెను.

అష్టమ ప్రకరణము

మఱునాఁడు తిమ్మరుసు ప్రయాణభేరి మ్రోగించెను. సేనాధిపతులందఱును తమతమ సైన్యములతోఁ బ్రయాణోన్ముఖులై యుండిరి. ఎచటఁ జూచినను భేరీమృదంగపణవాది తూర్యనినాదంబులు చెలంగుచు నింగి నిగిడెను. సైన్యాధిపతుల శంఖారావంబులును, ఏనుగుల ఘంటానాదంబులును బెల్లుగా మొఱసెను. వీరసైనికుల ఘంటలమ్రోత బెట్టిదంబయ్యెను. వందిమాగధుల కైవారంబులు మిన్నుముట్టెను. రాజపురోహితులైన బ్రాహ్మణులు స్వస్తివాచకములు పఠించుచుండిరి. ఆమహానగరంబున నెక్కడ విన్నను నుత్సాహవాక్యములేగాని యన్యంబులు వినరావు. తల్లులు తమపుత్త్రులను, అక్కసెల్లెండ్రు తమ సోదరులను, భార్యలు తమభర్తలను తక్కుంగల స్త్రీలు తమబంధుసైనికులను రణోన్ముఖులను గావించి ప్రోత్సహించి వీరప్రవచనంబు లాడుచుండిరి.

దండయాత్ర వెడలుట

అట్లత్యుత్సాహముతో సైనికు లెల్లరు సమరోన్ముఖులై యుండ సకలసైన్యాధ్యక్షుఁడగు తిమ్మరుసుమంత్రీంద్రునిచే ననుజ్ఞాతులై ముఖ్యసేనాధిపతులు తమతమ సైన్యములతోడను, పరివారజనంబుతోడను, వస్తుసామగ్రితోడను ప్రాగ్దిశాముఖంబున నొకరిని వెంబడించి యొకరు నడువ నారంభించిరి.

అవసరమైనప్పుడు తెప్పించుటకై మూడులక్షల సైన్యమును నగరమున గోవిందామాత్యుని యాధిపత్యముక్రిందను మూలబలముగా నుంచెను. అట్లుంచి, విస్ఫురితభూషణభూషితంబైన గంధసింధురంబునెక్కి వెలిగొడుగులు మెఱయు నలంకారంబులఁ దఱచైన వజ్రంబుల నుద్దామంబులగు దీధితిస్తోమంబులును జామరంబులును గలయుం బొలయ బహురత్నప్రభాసితంబైన గరుడధ్వజంబుఁ గ్రాలుచుండఁ గృష్ణదేవరాయ ధరణీవల్లభుండు తనరాణులతోఁ గూడ సకలచమూపతిత్వపదభాసితుఁడైన తిమ్మదండనాథాగ్రణి సమస్తసైన్యములను నడిపించుకొనుచు దండయాత్ర బయలువెడలెను. అల్లసాని పెద్దనామాత్యుఁడు, నంది తిమ్మనామాత్యుఁడు మొదలగు కవివర్యులును, రంగనాథ దీక్షితులు, మొదలగు రాజపురోహితులును, వైష్ణవస్వాములగు తాతాచార్యాది గురుజనంబులును, మఱియు ననేక బ్రాహ్మణవిద్వద్బృందమును, వారి ననుగమించిరి. ఒకమహా నగరము శుభోత్సవమునకై తరలిపోవుచుండున ట్లుండెను.

ఉదయగిరి ముట్టడి

ఇ॥ క్రీస్తుశకము ౧౫౧౩ వ సంవత్సరములోఁ బూర్వ దిగ్విజయమునకై దండయాత్ర వెడలి రాయనిసైన్యంబు వచ్చుచుండఁ జారులవలన నంతవృత్తాంతమును ప్రతాపరుద్రగజపతి పినతండ్రి తిరుమలకాంతరాయఁడు విని గజపతి కావార్తను బంపి తా నుదయగిరి దుర్గమును బలపఱుచుకొని పదివేల

కాల్బలమును, నాలుగువందల గుఱ్ఱములును గల సైన్యమును దుర్గములోనికిఁ జేర్చుకొని దుర్గమును సంరక్షించుచుండెను. తినుబండారమున్నంతవఱకు నీస్వల్పసైన్య మెంతకాలమైనను, ఎంతసైన్యము ముట్టడించినను నిలిచి పోరాడఁగల సామర్థ్యము గలిగి యుండెను. ఒకచిన్నత్రోవఁ దక్క దుర్గమునకుఁ బోవ వేఱొకదారి లేక యుండెను. ఇట్టి యభేద్యమైన దుర్గమును శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు ముట్టడించెను. దుర్గములోనివారికాహార పదార్థము లందకుండఁ జేసిన దుర్గమును వశపఱతురని తిమ్మరుసును రాయలును నిశ్చయించి కోటను ముట్టడించి విడిచి యుండిరి. ఇంతలో గజపతి లక్షసైన్యమును దుర్గసంరక్షణార్థము పంపించెనుగాని, అప్పటికే శత్రుసైన్యముచే ముట్టడింపఁబడి యుండుటచేత నాసైన్యము వచ్చిన ప్రయోజనము లేక పోయెను. తిమ్మరుసు దండనాథాగ్రణి గజపతిసైన్యము వచ్చుచున్న వార్త విని ఉదయాద్రిముట్టడికై రాయసము కొండమరుసయ్యను వాని సైన్యములను నిలిపి కృష్ణరాయని నాదళవాయికిఁ దోడ్పాటుగా నుండి దుర్గమును వశపఱచుకొనవలసిన దని చెప్పి తక్కిన తనసైన్యము నంతయుఁ దరలించుకొని శత్రుసైన్యమున కెదురుగాఁ బోయి మార్కొని ఘోరసంగ్రామ మొనరించుచుండెను. రాయసము కొండమరుసయ్య రాయనితోఁ గలిసి యత్యుత్సాహముతోఁ గోటను బదునెనిమిది

మాసములు ముట్టడించి యున్నను స్వాధీనముగానందునఁ బోరు చుండెను. బహువిధముల నష్టపడి తుదకుఁ గొండలను బగులఁ గొట్టించి విశాలములైనబాటల నేర్పఱచుకొని దుర్గమునుసమీపించి యాకలిబాధచేఁ దపింపుచు గుహాలలోనుండి సింహముల వెలె వెలువడి ఘోరాడుశత్రుభటుల నెదుర్కొని వారల సంహరించి శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు దుర్గమును వశపఱచుకొని తద్దుర్గాధ్యక్షుఁడైన తిరుమలకాంతరాయనిఁ జెఱఁగొనియెను. రాయని విజయంబునకుఁ దిమ్మరుసు సంతోషించి ఉదయగిరి రాజ్యమునకుఁ గొండమరుసయ్యాదండనాథుని నేకధురంధరునిగా (గవర్నరు) నియమించెను. అతఁడు దేశమును స్వాధీనపఱచుకొని న్యాయపరిపాలనమును నెలకొల్పి చక్కని కట్టుబాటులను గావించి విజయనగరముననున్న మూలబలములోని కొంతసైన్యమును తిమ్మరుసు సమ్మతినిగొని రప్పించి యుదయగిరిరాజ్యరక్షణమునకై నిలిపి తానును, రాయలును, తిమ్మరుసును గలిసికొనఁ బోయిరి. ఉదయగిరి మొదలుకొని నరపతి సైన్యములకును గజపతిసైన్యములకును రెండు సంవత్సరముల కాలము ముమ్మరమైన యుద్ధము జరుగుచుండెను. జయము లభించినకొలఁది తిమ్మరుసు సైన్యములు ముందుకు జరుగుచుండ గజపతి సైన్యములు వెనుకకుఁ గ్రమముగాఁ బోవుచుండెను.

ఉదయగిరిదుర్గము, అద్దంకిదుర్గము, వినుకొండదుర్గము,

బెల్లముకొండదుర్గము, నాగార్జునకొండదుర్గము, తంగేడుదుర్గము, కేతవరదుర్గము, కొండవీటిదుర్గము మొదలగునవి గజపతిరాజ్యలోనివి. ఇవి యన్నియును, కృష్ణానదికి దక్షిణభాగమున నున్నవి. వీని కన్నిఁటికిని ముఖ్యస్థానము కొండవీఁడు. ఈకొండవీటిదుర్గమునందు ప్రతాపరుద్రగజపతి కుమారుఁడు వీరభద్రగజపతి నివసించు చుండెను. ఉదయగిరిదుర్గమును కృష్ణదేవరాయఁడు ముట్టడించె నని విని వీరభద్రగజపతి కుమారహంవీరమహాపాత్రునికుమారుఁడు వీరభద్ర పాత్రుఁడు, రాచూరి మల్లఖానుఁడు, ఉద్దండఖానుఁడు, పూసపాటి రాచిరాజు, శ్రీనాథరాజు, లక్ష్మీపతిరాజు, పన్యామలకసవాపాత్రుఁడు, పశ్చిమబాలచంద్రమహాపాత్రుఁడు మొదలుగాఁగలనాయకు లనేకులను జేర్చుకొని కర్ణాటసైన్యముల నెదుర్కొని కొంతకాలము పోరాడియు బహిరంగ ప్రదేశమున నిలువం జాలక పలాయితుఁడై కొండవీటిదుర్గములోఁ దాఁగొనియెను. తిమ్మరుసు గజపతిసైన్యములను దఱుము కొనుచుఁబోయి వరుసగా అద్దంకిసీమ, వినుకొండసీమ, బెల్లముకొండసీమ, నాగార్జునకొండసీమ, తంగేడుసీమ, కేతవరముసీమ, కొండవీటిసీమ వశపఱుచుకొనియెను. పూసపాటి రాచిరాజు తక్క తక్కిననాయకు లెల్లరును కొండవీడుదుర్గములోఁ బ్రవేశించిరి. రాచిరాజుమాత్రము కృష్ణ దాటి పోయెను. రాచిరాజు ప్రతాపరుద్రగజపతియల్లుఁడు. ఇప్పటి

విజయనగర సంస్థానాధీశ్వరు లీరాచిరాజు వంశములోని వారని చెప్పఁదగును. *

కొండవీడును ముట్టడించుట

తిమ్మరుసుమంత్రి క్రీ.శ. ౧౫౧౫-వ సంవత్సరము మార్చి నెలలో కొండవీటిదుర్గమును ముట్టడించెను. ప్రతాపరుద్రగజపతి కొండవీటిముట్టడిని విడిపించుటకై వేయిమున్నూఱు గజబలముతోడను, ఇరువదివేల గుఱ్ఱపుదళముతోడను, అయిదు లక్షలకాల్బలముతోడను వచ్చుచున్నాఁడని తిమ్మరుసు విని తాను గొండవీడును ముట్టడించి స్వాధీనముఁ జేసికొందు ననియు, ప్రతాపరుద్రగజపతిని కృష్ణరాయం డెదుర్కొని తఱిమి

* పూసపాటి తమ్మరాజకృతమైన 'కృష్ణవిజయ' మను గ్రంథమున నీక్రింది పద్యములోఁ దెలుపఁబడినది.

సీ. నవభారతాఖ్యాన నవ్యకావ్యమునకు
నాయకుం డయ్యె నేనరవరుండు
కటకేశ్వరునిచేతఁ గని కేతవర మాత్మ
పురముగా నేలె నేభూవిభుండు
నిలిపె భారుహామన్నె నృపగండ పెండేర
మెపుడు డాకాల నేనృపతిమౌళి
యఖిలసద్గుణవతి యక్కమాంబాదేవి
ప్రాణేశుఁడయ్యె నేపార్థివుండు
ప్రథితగజపతి రాజవీరప్రతాప
రుద్రతనయాధినాయ కారూఢతమ్మి
రాజజనకతఁ గాంచె నేరాజతిలక
మతఁ డలరు తమ్మ విభురాచయప్రభుండు,

వేయవలసిన దనియు రాయనికిఁ జెప్పెను. అతఁ డంపుల కంగీకరించి తక్కిన సేనానులను గూర్చుకొని కృష్ణానదీప్రాంతమున గజపతి సైన్యములతోఁ దలంపడి ఘోరమైన యుద్ధము గావించెను. కృష్ణరాయఁడు కృష్ణ దాటి వేడూరుకడను ప్రతాపరుద్రగజపతిని మార్కొని యుద్ధము చేసి యోడించి తఱిమెను. ఇక్కడ తిమ్మరుసుమంత్రి రెండుమాసములకుఁ బైగా ముట్టడించియుండి శత్రుదుర్గమును క్రీ.శ. ౧౫౧౫-దవ సంవత్సరము జూను నెల ౨౩-వ తేదిని స్వాధీనపఱచుకొని వీరభద్రగజపతి మొదలుగా పాత్రసామంతుల నందఱను జెఱఁగొనియెను. ప్రతాపరుద్రుని హతశేషసైన్య మంతయును జెల్లాచెదరై పోయెను. తిమ్మరుసుప్రతిజ్ఞ నెఱవేఱెను. కృష్ణకు దక్షిణభాగమున గజపతిప్రభుత్వము తుదముట్టెను. కృష్ణరాయఁడు కొండపల్లి దుర్గమును మూఁడు నెలలు ముట్టడించి స్వాధీనపఱచుకొని ప్రతాపరుద్రగజపతిభార్యలలో నొక్కతెను, పలువురు సేనానులను జెఱఁగొనియెను. శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు పూర్వదిగ్విజయయాత్రలోఁ జెఱగొన్న గజపతిసంబంధీకుల నెల్లరను విజయనగరమునకుఁ బంపివేసెను. కొండవీటిరాజ్యమును బరిపాలించుటకై రాయఁడు తిమ్మరుసునే పాలకునిగా నియమించెను. కాని కృష్ణరాయని వెంబడించి పోవుటకై తిమ్మరుసుమంత్రి తన మేనల్లుఁడైన నాదిండ్ల అప్పామాత్యునికి కొండవీటిరాజ్యమున కాధిపత్యమొసంగెను.

శ్రీకృష్ణదేవరాయని సాహసము

ఇట్టి విజయమునకు గర్వించి కృష్ణదేవరాయఁడు ప్రతాపరుద్రగజపతికి నివాసపట్టణమై రాజధానీనగరమై యున్న కటకమును బట్టుకొనవలయు నని సంకల్పించెను. తిమ్మరుసు దానిని గ్రహించి రాయని కిట్లు హితవు గఱపెను. ఓ మహారాజేంద్రా! మనము రాజధానిని విడిచి యిప్పటికే బహుదూరము వచ్చి యున్నారము. ఇంతటితోఁ దృప్తి నొందక మనము ముందునకు సాగితిమేని మనబలము క్షీణించుటయును, శత్రుఁబలము పెరుఁగుటయు సంభవించును. గజపతి బలాఢ్యుఁడైన శత్రువు గాని సామాన్యశత్రువు గాఁడు, అతని జయించుట కష్టసాధ్యము. ఇంతటితో మనము తృప్తి నొంది వెనుకకు మరలుట యుత్తమమార్గ మని తోఁచుచున్నది. అని తిమ్మరుసు రాయని దండయాత్రనుండి మరలింపఁ జూచెను గాని మహాపరాక్రమవంతుఁడైన యామహాప్రభువు "అప్పా! అడ్డు పెట్టకుము. శత్రువు నవలీల జయింతును. సైన్యము చాలక యున్న విజయనగరమునుండి తెప్పింపుము. దండయాత్ర కటకపురినిఁ బట్టుకొని ప్రతాపరుద్రుని వశపఱచుకొన కుండ నిలుపుట నాకెంతమాత్రము నిష్టము లేక యున్నది. కావున నీవు సత్వరముగా విజయనగరము సైన్యములకై సమాచారమంపి ముందుకు ప్రయాణము సాగింపు మని పలికెను. అంత తిమ్మరుసు భయమును సంశయమును బొందినవాఁ డయ్యును రాయనికిఁ దెలి

యనీయక యతఁడెట్లును మానువాఁడు గాఁడని గ్రహించి యిష్టము లేకపోయినను సమ్మతింప వలసినవాఁడయ్యెను. అట్లనే కానిమ్మని పైనిచెప్పిన ప్రకారము కొండవీటిరాజ్యము నకుఁ దనమేనల్లుఁడైన నాదిండ్ల అప్పామాత్యుని ప్రభువునుగాఁ జేసి తాను కృష్ణరాయనితోడ రాజమహేంద్రపురదుర్గమును ముట్టడింపఁ బోయెను. దారిపొడవునను గజపతి సైన్యముల తోడ యుద్ధమును జేయుచునే యుండెను. ఓడించిన కొలఁది గజపతి సైన్యములు నిరుత్సాహముం జెందుచు వెనుకకుఁ బాఱుచుండుటయు, రాయని సైన్యము లుత్సాహవంతములై తరుముకొని పోవుచుండుటయు సంభవించుచుండెను. కొన్నినెల లకు విజయనగరమునుండి సైన్యములువచ్చి రాయని సైన్య ములఁ గలిసికొనియెను.

రాజమహేంద్రపురమును గైకొనుట.

ఇట్లు లక్షలకొలఁది సైన్యములను నడిపించుకొనుచుఁ గృష్ణదేవరాయఁడును, సైన్యాధ్యక్షుఁడగు తిమ్మరుసుమంత్రి యును కృష్ణాగోదావరీమధ్యస్థమైన దేశము నంతయును స్వాధీ నపఱచుకొని గోదావరినదిని సమీపించిరి. మొదట గోదావరిని దాటి శత్రువులను బాఱఁద్రోలి రాజమహేంద్రపురము నాక్ర మించుకొన్న సేనాని ఆకువీటి యిమ్మరాజు; పింగళి సూరనా మాత్యకవిపుంగవునిచే రాఘవపాండవీయ మనుద్వ్యర్థికావ్య కృతిపతియైన వేంకటాద్రియొక్క తాత యీయిమ్మరాజే.

ఈతఁడు రాజమహేంద్రవరమును జయించినట్లీ క్రిందిపద్యము లోఁ దెలిపియున్నాఁడు.

"క. రాజమహేంద్రవరాధిపు
రీజైత్రవిచిత్రములఁ బరిభ్రాజితుఁ డై
యాజిఘనుం డాయిమ్మడ
హీజాని ప్రసిద్ధిఁ గాంచె నెంతయు మహిమన్."

అట్లు రాజమహేంద్రపురమును గైకొని యందు కొన్ని నెలలుండి యాసమీపమున గౌతమీతీరమున నున్న రహితా పురము మొదలగు మన్నెసంస్థానములను లోఁబఱచుకొని పిమ్మట మఱికొంతదూరము పోయి బాహుబలేంద్రుని వంశస్థులకు కొంతకాలము ముఖ్యపట్టణమై యుండిన పొట్నూరును జయించి యందొక జయస్తంభమును నెలకొల్పి మాడుగులు మొదలగు మన్యసంస్థానముల నాక్రమించుకొని మత్స్యవంశస్థుల దగువడ్డాది (ఒడ్డాది) మసిరేయొనర్చి సింహాచలస్వామిని సందర్శించి యచట దండు విడిసి యుండఁగా గజపతి సైన్యములు గంటికి గానక పలాయనములయ్యెను. అంతటితో రాయలు సంతుష్టి నొందక తిమ్మరుసుమంత్రి వలదని వారించుచున్నను వినక సైన్యములఁ గటకపురికి నడిపింపుమని తిమ్మరుసున కాజ్ఞ చేసెను. అతఁడు సైన్యముల నరణ్యమార్గములగుండఁ గటకపురి వఱకుఁ గొనిపోయెను.

పాత్రసామంతుల యుద్ధము.

కృష్ణరాయఁడు తమపట్టణముమీఁద దండెత్తి వచ్చుచున్నాఁడని విని ౧ బలభద్రపాత్రుఁడుఁడు, ౨ దుర్గాపాత్రుఁడు, ౩ భీమాపాత్రుఁడు, ౪ ముకుందపాత్రుఁడు, ౫ భీకరపాత్రుఁడు ౬ బేరుపాత్రుఁడు, ౭ రణరంగపాత్రుఁడు, ౮ ఖడ్గపాత్రుఁడు, ౯ ఆఖండలపాత్రుఁడు, ౧౦ మురారిపాత్రుఁడు, ౧౧ వజ్రముష్టిపాత్రుఁడు, ౧౨ తురగరేవంతపాత్రుఁడు, ౧౩ గజాంకుశపాత్రుఁడు, ౧౪ అసహాయపాత్రుఁడు, ౧౫ మృగేంద్రపాత్రుఁడు, ౧౬ మఱియొకపాత్రుఁడు, (పేరు తెలియదు) ఈపదునాఱుగురు పాత్రసామంతులును తమకుఁ గలుగఁబోవు నవమానమును భరింపఁ జాలక రోషావేశపరవశులై ప్రతాపరుద్రగజపతి సన్నిధి కేగి రాయలరాకను విన్నవించి యవశ్యము రాయనింగెలిచి పట్టి యిచ్చెదమని పంతములు పలికి యుద్ధమున కనుజ్ఞ యిమ్మని ప్రార్థింపఁగా నాతఁడు మిక్కిలి సంతోషించి యట్లు గావించెను. ఆమహావీరాగ్రగణ్యులై పాత్రసామంతులు లక్షల కొలఁది సైన్యములం జేర్చుకొని కర్ణాట సైన్యముల నెదుర్కొని ఘోరాహవమును మొదలు పెట్టిరి. అధికముగాఁగర్ణాట సైన్యములకు నష్టము కలుగుచుండెను. దేశ మరణ్యమయమై యుండుటయుఁ సైనికులు మార్గాయాసముకతన రోగగ్రస్తులై యుండుటయు, శత్రుసైనికులు స్థానబలిమిచే స్థిరచిత్తులై నిలిచి పోరాడుచుండుటయును, గన్నులార వీక్షించి

కృష్ణరాయఁడు తన కపజయము కలుగునని యూహించి తిమ్మరుసు గఱపిన హితోపదేశమును బెడచెవినిబెట్టి, యిట్టి విపత్తు తెచ్చికొంటిని గదా యని పశ్చాత్తప్తుఁడగుచు, మంత్రిని బిలువనంపించి, తానడిచిన మార్గము తప్పని యొప్పుకొని, కర్తవ్యమాలోచింపుమని, బహుభంగుల వేడికొనియెను. అప్పుడు తిమ్మరుసు నిట్లనియెను.

దేవా! మనము మనరాజధానిని విడిచి బహుదూరము ప్రయాణముచేసి శత్రుదేశ మధ్యమునఁ జిక్కువడి యున్నవారము. దేశ మరణ్యమయమై యుండుటచేత సులువుగా మన సైన్యములను మరలించుకొని పలువిడి పోవుటకు సాధ్యము గాదు. కీడెంచి మేలెంచ మన్నట్లు మన కదృష్టము తప్పెనేని మన సైన్యమంతయు సకళింగదేశపుటడవులలో నశించిపోవు ననుటకు సందేహములేదు. అపాయము కలిగెనా యింక మన దురవస్థ చెప్పనక్కఱలేదు. మనకు స్థానబలిమి లేదు. వారలకు స్థానబలిమి కలదు. ఇంక నసంఖ్యాకములగు సైన్యములను గొని వచ్చి గజపతి మనపైఁ బడఁగలఁడు. జయాపజయములు భగవదధీనములు. ఐనను నిప్పటి పోరాటముయొక్క స్థితినిబట్టిచూడ మనకు జయము కలుగునని తోఁచదు. ఇట్టి సందిగ్ధసమయమున యుద్ధమును మాని వెనుకకు మరలుట ప్రమాదమునకు హేతువగును. ఏదైన మాయోపాయముచేత నీవిపత్తునుండి తప్పించుకొని కార్యమును సాధింపఁజూడవలయునుగాని విచారించుట వలనఁ బ్రయోజనము లేశమాత్రమును లేదు.

పాత్రసామంతుల మోసపుచ్చుట

మనకిట్టి విపత్తు కలుగవచ్చునని నేనూహించినవాఁడ నగుటచేతనే బెజవాడలో నాఁడు యుద్ధము చాలించి వెనుకకు మరలుదమని చెప్పితిని. అయిననేమి? దీనికై చింతింపకూడదు. ఉపాయముచేత యుద్ధమును మాన్పించి తనకూఁతు నిచ్చి వివాహముచేసి గజపతి నీశ్వరుండు సంధి చేసికొనునట్లు గావించి నిన్నీ పరిభవమునుండి గాపాడుదును. చూడుము నాశక్తియని పలికి యాతనిఁ బంపివేసి యిట్లు చింతించెను.

మనుష్యుఁడైనవాఁడు తనకార్యమును నెరవేర్చుకొనుటకు సామదాన భేదదండములను జతుర్విధోపాయములఁ బ్రయోగింపవలసి యుండును. ఇచ్చట సామము పనికిరాదు. దండము సాధ్యమగునది గాదు. దానము భేదము నను రెంటివలన కార్యము సాధింపవచ్చును. పాత్రసామంతులకును వారి ప్రభువునకును భేదము పుట్టించినఁగాని స్వపక్షమునకు జయము సమకూరునట్లు గన్పట్టదు. వంచనచేసి తప్పించుకొనుట కూడని శత్రువునకుఁ దలయొగ్గి నాశనము నొందఁ గోరునంతటి యవివేకిఁ లోకములోఁ నెవ్వఁడుండును? ఇంతప్రఖ్యాతిఁ గాంచిన నాప్రభువునకు నవమానము గలుగుచుండ నుపేక్షించి యూరకుండుట భృత్యధర్మముగాదు. ఇట్టి సందర్భమునఁ జేసిన వంచన రాజనీతికి విరుద్ధముగాదు. అని వితర్కించుకొని తిమ్మరుసుమంత్రి పదియార్వురు పాత్రసామంతులపేరను దురాశను

గల్పించు జాబులను వ్రాసి విశేషముగా ద్రవ్యమును దెప్పించి పదియారు పెట్టెలలో సంచించి యొక్కొక్క జాబు నొక్కొక్క పెట్టెలోనుంచి యాపెట్టెలను బరిచారకుల శిరస్సులపై నుంచి శత్రుసైన్యములోనికిఁ బోయి పాత్రసామంతుల కప్పగించి ప్రత్యుత్తరములు తెండని యాజ్ఞాపించిపంపెను. వారలు గజపతి సేనలమధ్యనుండి పెట్టెలను గొనిపోవుచుండ గజపతి వారలనుబట్టి తెప్పించి యాపెట్టెలను గైకొని యందుండు లేఖలను దీసి చదువుకొనఁగాఁ దనపాత్రసామంతులు దనకై కుట్రచేసి రాజద్రోహమున కొడిగట్టినట్లు స్పష్టపడియెను. జాబులలో నిట్లు వ్రాయఁబడి యుండెను.

"శ్రీకృష్ణదేవరాయలవారు మీపద్ధతుల కంగీకరించెను; ఆపద్ధతుల ప్రకారము గజపతిని బట్టి యిచ్చెదరేని మీరు నిర్ణయించిన ప్రకారము గ్రామములును, రత్నాభరణములును, ధనమును మీయధీనము చేసెదము."

ఇట్లుండుటను ప్రతాపరుద్రగజపతి చదువుకొని భీత చిత్తుఁడై తాను తప్పించుకొని పోవు మార్గము నాలోచించుకొని పాత్రసామంతులకుఁ దెలియకుండ నితరులకు గోచరము గాకుండ దూరమున నున్న మఱియొకస్థలమునకుఁ బోయి యచ్చట రహస్యముగా నుండెను. తమప్రభువు యుద్ధభూమి యందుఁ గానరాకుండుటం జేసియు, నతనిక్షేమము దెలియకుండుటంజేసియు వారలు యుద్ధమును ముగించి విచారించు

చుండిరి. ఇంతలో వారలకు నొత్తుడు కలుగనీయక తిమ్మరుసు మంత్రి రాయనియాజ్ఞ(గైకొని గజపతికడకుఁ బోవఁ నతఁ డర్ఘ్యవిధానముల బహుమానపురస్సరముగాఁ బూజించి సంధిని గూర్చి ప్రసంగించుచుండెను. అంకుల కనువగురీతిని తిమ్మరుసు ప్రసంగించి ప్రతాపరుద్రగజపతి రాయునితో సంధిచేసికొని తన కూఁతునిచ్చి వివాహము గావించుటకు నొడంబఱచెను. తరు వాత ప్రతాపరుద్రగజపతి తనకూఁతురు తుకాంబ నిచ్చి వివా హము గావించెను. ఈమెకే యన్నపూర్ణాదేవియని నామము క్త మాల్యదయందు కృష్ణరాయఁడు మఱియొక నామమునఁ బేర్కొనియెను. శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు సంతోషించి రాజ మహేంద్రపురమువఱకును గలదేశమును మరల గజపతికొసంగి క్రీ. శ. ౧౫౧౬ వ సంవత్సరములోనే పూర్వదిగ్విజయాత్రను ముగించి స్వస్థానమునకుఁ జేరుకొనియెను. తిమ్మరుసు చేసిన మోసమువలన పాత్రసామంతులకు ప్రాణభంగము కలుగలేదు. కృష్ణరాయని విజయప్రతిష్ఠకు భంగము కలుగలేదు. ప్రతాప రుద్రగజపతికి పదభ్రష్టత్వమును కలుగలేదు. భవిష్యత్కాల మున నుభయరాజ్యములకుఁ బోరాటము కలుగకుండ బాంధవ్య మును గల్పించెను. ఇంతయును తిమ్మరుసు కృష్ణరాయునితోఁ గూడ నుండుటచే సంభవించినది. అట్లు కానియెడల చరిత్రము మఱియొక రూపము దాల్చియుండును.

నవమ ప్రకరణము

తిమ్మరుసు తురుష్కులను జయించుట

అట్లు తిమ్మరుసుమంత్రి కృష్ణరాయనితోఁగలిసి సైన్యములను మరలించుకొని సురక్షితముగా నేతెంచి విజయనగరము ప్రవేశించిన వెనుక గోలకొండసుల్తాను మహమ్మద్ కూలీ కుతుబ్‌షాహా లక్ష సైన్యముతోఁ గొండవీటిపై దండెత్తివచ్చుచున్నాఁడని తెలియవచ్చెను. అతఁడు కృష్ణరాయనికిఁ జెప్పి రెండులక్షల సైన్యములతో, తురుష్కులను జయించి కొండవీటిదుర్గమును సంరక్షించుటకై బయలుదేఱెను. ఇట్లు బయలువెడలి కొండవీడు సమీపించునప్పటికి కుతుబ్‌షాహా కృష్ణానదిని దాటి బెల్లముకొండను వశపఱచుకొని కొండవీటిదుర్గము సమీపమునకు వచ్చెను. అప్పు డుభయసైన్యములకు భయంకరమైన యుద్ధము జరిగెను. ఈయుద్ధమునందు ఆర్వీటినారపరాజు తిమ్మరుసునకు కుడిభుజముగానుండి కొండవీటికడ తురుష్కులతో గిఠారియుద్ధము గావించి కుతుబ్ఖాను దల్లడిల్లఁగొట్టి తఱిమెను. ఇచ్చట సుల్తాను కూలీకుతుబ్‌షాహా తిమ్మరుసును గాసి రాయనిఁగాని జయించినాఁడని ఫెరిస్తా వ్రాసినసంగతి సత్యముకాదు. * ఈయుద్ధమునందే తిమ్మరుసు తన్నెదిరించిన

---

* ఈయుద్ధములోఁ గుతుబ్‌షాహాతో స్వయముగాఁ బోరాడి యాతని నోడించినవాఁడు ఆర్వీటి నారపరాజని కళాపూర్ణోదయములోని యీక్రింది పద్యమువలన స్పష్టపడఁగలదు.

కుతుబ్ షాహా సేనానియగు మదార్ మల్ ఖానుని భార్యాసమే
తముగాఁ జెఱఁగొని వాని ధన కనక వస్తువాహనాదులఁ జూఱఁ
గొని విజయనగరమునకుఁ బంపివేసెను. ఈ సేనాధిపతియైన
తురుష్కుఁ డామరణాంతమును జెఱయందే యుంచఁబడెను. ఇట్లు
తిమ్మరుసు తురుష్కులను దేశమునుండి పాఱఁద్రోలి కొండ
వీటి రాజ్యపరిపాలనమును జక్కఁబఱచుటకు సమకట్టెను.

తిమ్మరుసు మేనల్లుఁడు

తిమ్మరుసు కొండవీటిని గజపతులనుండి స్వాధీనపఱచు
కొన్నపిమ్మటను నాదిండ్ల అప్పామాత్యుని కొండవీటిరాజ్యము
నకుఁ బరిపాలకునిగా నియమించెనని యిదివఱకు చెప్పియున్నాఁ
డను. తిమ్మరుసు తనతోఁబుట్టువగు కృష్ణాంబికను నాదిండ్ల
తిమ్మామాత్యున కిచ్చెనని ప్రథమప్రకరణమునఁ దెలిపియున్నాఁ
డను. ఆదంపతులకు మూవురు పుత్త్రులు గలరు. వారిలో
అప్పనమంత్రి రెండవవాఁడు. గోపనమంత్రి మూఁడవ వాఁడు.
పెద్దవాఁడైన కోనయమంత్రిని గుఱించి మన కేమియును దెలి
యదు. కృష్ణరాయఁడు పూర్వదిగ్విజయ యాత్రకు వెడలు
నప్పుడు గుత్తిదుర్గాధ్యక్షుఁడుగా నున్న తనతమ్ముని గోవింద
రాజదండనాథుని విజయనగరాధ్యక్షునిగ నియమించి తిమ్మ

" చ. వదలక యుత్కలేంద్రుని సవాయిబరీదు నడంచు దుర్జయుం
గుదుపనమల్కుఁ దల్లడిలఁగొట్టె మహోద్ధృతసంగరంబులో
నెదిరిచి కొండవీటికడ నెవ్వరు సాటి విచిత్రశౌర్యసం
పదపస నారసింహవిభుపట్టికి నారనృపాలమౌళికిన్."

రుసు తన మూఁడవ మేనల్లుని గోపనమంత్రిని గుత్తిదుర్గాధ్యక్షు నిగా నిర్ణయించి తన తమ్ముని స్థానమునందు నిలిపెను.* ఇంత వఱకును అప్పనయు గోపనయు దండనాథులుగ నుండిరి. ఇప్పుడు తిమ్మరుసు వీరలను గొప్పరాజ్యములకుఁ బాలకులనుగ నియమించెను. కొండవీటిరాజ్యమునకు గోపనమంత్రిని, వినుకొండ, గుత్తిరాజ్యములకు అప్పనమంత్రినిఁ బరిపాలకులుగా (గవర్నరులను) నియమించెను. కృష్ణరాయుని సామ్రాజ్యమున మంత్రులకును గొప్పసేనానులకు నెట్టిమర్యాదలు జరుగుచుండెనో అట్టిమర్యాదల నన్నిఁటిని వీరు పొందుచుండిరి. వీరలు సంస్కృతాంధ్రభాషలయందు మంచిపాండిత్యము గలవారు. అప్పనమంత్రి మాదయగారి మల్లనకవివర్యునిచే రాజశేఖరచరిత్రము నంకితము నొందెను. వీరి దానశాసనములు కొండవీడు, వినుకొండ సీమలలోఁ బెక్కులు గానవచ్చుచున్నవి. వేద వేదాంగ విదులైన బ్రాహ్మణోత్తముల కనేకుల కగ్రహారము లను భూముల నొసంగిరి. దేవస్థానములను జక్కపఱచి దాన ధర్మములను గావించి సంరక్షించిరి. చెఱువులను ద్రవ్వించిరి. మహాకార్యము లెన్నో యాచరించి విఖ్యాతిఁ గాంచిరి. అప్పన మంత్రియు గోపనమంత్రియును రామలక్ష్మణులవలె నన్యోన్య

---

* "ఉ. ప్రాపితరాజ్యవైభవనిరాకృతిపాకవిరోధి యైనయా
గోపనమంత్రి ధర్మధనగోపనసమ్మతిగుత్తి దుర్గల
క్ష్మీపరిపాలనక్రమసమిద్ధభుజాబలశాలిరూపరే
ఖాపరమత్స్యలాంఛనుఁడ యాహవకార్య ధురంధరుండిలన్.
(రాజశేఖరచరిత్రము)

ప్రియులై యలరిరని మాదయగారి మల్లన కవీంద్రుఁడు నొక్కి వక్కాణించి యున్నాఁడు. *తిమ్మరుసు దేశమునం దెచ్చటను శత్రువులను లేకుండఁజేసి దేశమున శాంతి నెక్కొలిపి మేనల్లుండ్రను బ్రతినిధిపాలకులనుగా నారాజ్యములందు నిలిపి విజయోత్సాహముతో రాజధానికి వచ్చి రాయనిచే ననేకవిధముల సమ్మానింపఁబడియెను.

రాచూరిదండయాత్ర

తిమ్మరుసుమంత్రి రాజధాని ప్రవేశించిన వెనుకఁ గొన్ని సంవత్సరములు యుద్ధములు మాని రాజ్యాంగవ్యవహారసంస్కరణంబునవమాత్రము బుద్ధినిజొనిపి ప్రజాసౌఖ్యమునకై పాటుపడియెను. అయినను క్రీ. శ. ౧౫౨౦ వ సంవత్సరములో గృష్ణరాయఁడు విజాపురసుల్తానుపై దండెత్తిపోయి తురుష్కులను జయించి రాచూరు ముదిగల్లు దుర్గములను బట్టుకొని స్వాధీనపఱచుకొనియెను. ఆదిల్‌షాహా రాజధాని యగు విజాపురమును విడిచి పాఱిపోయెను. ఈదండయాత్రలోఁ దిమ్మరుసు మాత్రము పాలుగొని యుండలేదు. తిమ్మరుసు తమ్ముఁడు గోవిందరాజు మాత్రము ముప్పదివేల కాల్బలముతో రాయని

---

* కం. ఆయనుగుందమ్ముఁడు విన
యాయతమతిఁ గొల్వ నప్పనార్యుఁడు నతఁడున్
బాయక యన్యోన్యప్రియు
లై యలరిరి రామలక్ష్మణాకృతు లగుచున్.

(రాజశేఖరచరిత్రము.)

వెంటఁ జనియెను. ఏడులక్షల సైన్యమును నడిపించుకొనిపోయి కృష్ణరాయఁడు తురుష్కులతో ఘోరయుద్ధముచేసి సంపూర్ణ విజయము గాంచిన వెనుక విజాపురసుల్తాను సంధిచేసికొని నాటి నుండి చాలకాలము విజయనగరప్రభువులతో మైత్రి గలిగి యుండెను. యుద్ధకాలమునందు స్వయముగా తిమ్మరుసు పాలు గొనకపోయినను తిమ్మరుసు చూపినమార్గము ననుసరించిపోయి రాయఁడు విజయమును గాంచెను. అట్లు విజయమునుగాంచి కృష్ణరాయఁడు మరలి విజయనగరమునకు వచ్చినవెనుక తిమ్మరుసు రాయని వీక్షించి 'దేవా! సాళ్వనరసింహభూపాలుఁడు గాని మీతండ్రి నరసింహదేవరాయఁడుగాని, మీయన్న వీర నరసింహదేవరాయఁడు గాని సాధింపలేక విడిచిన వానిని నీవు సాధించి వశపరచుకొంటి' వని బహువిధముల శ్లాఘించెను.

'అప్పా! ఇది యంతయు భవత్కృపావిశేషమువలన నైనది కాని మఱియొండు కా' దని తన కృతజ్ఞతాబుద్ధిని వెల్లడించెను.

దశమ ప్రకరణము.

తిమ్మరుసు పరిపాలనము.

ఏనాఁడు సాళువనరసింహధరాతలేంద్రుఁడుఁ విజయనగరమునఁ బట్టాభిషిక్తుఁడయ్యెనో ఆనాఁడు మొదలుకొని నలువది సంవత్సరముల కాలమును తిమ్మరుసు విజయనగరంబునఁ గడపెను. సమకాలికులలో నాతనితో సమానుఁడగు ప్రతిభాశాలి దక్షిణహిందూస్థానమునఁ గానరాఁడు. దక్షిణహిందూస్థానమునమాత్రమేగాదు, భరతఖండమునఁ గూడఁ గానరాఁడని చెప్పవచ్చును. కర్ణాటసామ్రాజ్య మనియెడు నీహైందవ సామ్రాజ్యముయొక్క కీర్తి ఖండాంతరములఁ గూడ వెలయునట్లు చేసెను. రాజకుటుంబములలో జన్మించిన కలహములనడంచి, అసమర్థులను వెనుకకు నెట్టి సమర్థులను ముందుకుఁ గొనివచ్చెను. తన కాలమునఁ దనకోరిక ననుసరించి నల్వురను పట్టభద్రులను గావింపవలసివచ్చినను రాజధానీ నగరమున నెట్టి విప్లవమును జనింపకుండఁజేసి నగరమును గాపాడిన మహానీయుని కాలమున నెంతయభివృద్ధి కలిగినదన్నను వింతయేముండును? బలాఢ్యుఁడయిన శత్రురాజులను జయించి రాజ్యము విస్తరింపఁజేసెను. సామ్రాజ్యమధ్యమున జనించిన రాజద్రోహకరములయిన కార్యముల నన్నిఁటిని నడంచివైచెను. సామ్రాజ్యమునకు లోఁబడిన సామంతరాజును కప్పములు సరిగాఁ జెల్లించినట్లు కట్టుదిట్టము

లను గావించెను. సైన్యముల విషయమై జరిపిన సంస్కారణ మిదివఱకే తెలిపియున్నాఁడను. సైన్యములఁ బరీక్షించి సైన్యాధిపతులకు సైనికులకుఁ బహుమానము లిచ్చుటకు విజయదశమి యుక్తమైన దినముగఁజేసెను. తిమ్మరుసు సమర్థులని తోఁచి నప్పుడు బ్రాహ్మణులకు సయితము సైన్యాధిపత్యము లొసంగుచు వచ్చెను. ఈసామ్రాజ్యమున బ్రాహ్మణులలో తిమ్మరుసు నకుఁ దరువాత మహాసేనాధిపతిగా నున్నవాఁడు రాయసము కొండమరుసు (కొండమరాజు). శ్రీకృష్ణదేవరాయని పూర్వ దిగ్విజయ యాత్రలో గూడ నుండుటయేగాక ఆదిల్‌సాహాపై దండెత్తిపోయినపుడు లక్షసైన్యమున కధికారియై యాతని వెంటఁ బోయి తురుష్కులతో యుద్ధముచేసెను. తిమ్మరుసు తమ్ముఁడగు గోవిందరాజుగూడ కొండమరుసువంటివాఁడే. ముప్పదివేల సైన్యమున కధికారియై కృష్ణరాయని వెంటఁబోయి తురుష్కులతో యుద్ధముచేసి ఖ్యాతిఁ గాంచినవాఁడే. తిమ్మరుసు కొడుకు గోవిందరాజుకూడ దండనాథుఁడుగ నుండెను. అల్లసాని పెద్దిరాజు (పెద్దయ్యంగారు లేక పెద్దనామాత్యుఁడు), నంది తిమ్మనామాత్యుఁడు, కవులుమాత్రమేగాక మండలాధిపతులుగఁ గూడ నుండిరి. తిమ్మరుసు మేనల్లుండ్రను గూర్చి వ్రాసియేయున్నాను. ఈ విజయనగర సామ్రాజ్యము ప్రతిష్ఠాపింపఁబడి నది. మొదలుకొని తుదికాలమువఱకు బ్రాహ్మణులవలనఁగూడ బెంపఁబడినదనుటలో సందేహము లేదు. ఈ సామ్రాజ్యము యొక్క ప్రతిరాజ్యాంగ శాఖయందును బ్రాహ్మణ ప్రాబల్య

మెంతకలదో యాకాలమునాటి శాసనములును, వాఙ్మయ మును బరిశీలించిన వారికి బోధపడకమానదు. ఈసందర్భమున శ్రీకృష్ణదేవరాయనికి బ్రాహ్మణులయం దెంత విశ్వాసముగలదో యాతనిచే రచింపఁబడిన 'ఆముక్తమాల్యద' యను ప్రబంధము నందలి యీ క్రింది పద్యములనుబట్టి మనము తెలిసికొనవచ్చును.

కం॥ దుర్గములాప్త ద్విజవర
వర్గమునకె యిమ్ము; దుర్గవత్తత్తిక
త్వర్గశధరాధి రాజ్య వి
నిర్గత సాధ్వసత పొదమనిలుపకు కొలదిన్."

(ఆ. ఆ. ४. ప. ౨౦౭)

"దుర్గములను నీకాప్తులయిన బ్రాహ్మణులకిమ్ము, వారి మీఁదికి నెట్టి శత్రువులు వచ్చినను వారిని నిర్భయులై తెగటార్చుటకు వారికి నీయనర్గళాది రాజ్యమువలన ఆదుర్గములందు వల సిన సేనాదులను సమృద్ధిగా నుంపుము; అల్పముగా నుంపకుము; లేదా, వారికి రాజ్యగర్వముచేత నీయెడలంగూడ భయము తప్పునట్లు సైన్యాధికమును ఎక్కువఁగా ఇయ్యకుము"
—(వేంకటరాయశాస్త్రి కృతసంజీవనీవ్యాఖ్య.)

"ఆ. అనభిజాతుఁ, గేకటాలయు నశ్రుతు,
నలుకమాని బొంకు పలుకువాని,
నాతతాయి, గడును నన్యదేశ్యు. నధర్ము,
విడుము విప్రునేల వేడితేని."

(ప. ౨౧౯)

"నీ దొరతనము నీకే ఉండవలయునని కోరెదవేని బ్రాహ్మణునైనను, నీచకులజుఁడు, బోయలనడుమ జీవించు

వాఁడు, గురుశుశ్రూష చేయనివాఁడు. అనృతవాది, చంప నుద్యుక్తుఁడు, తప్పుచేసియు అలుకనివాఁడు, పరదేశాగతుఁడు, అధర్మపరుఁడు, అగువానిని చేర్పకుము.” (ఆదేవ్యాఖ్య.)

“ తే. బాహుజాంఘ్రిజముఖి విడంబనకు నయిన
గొలిచి మనువిప్రధర్మంబు దెలిసియైనఁ
బూని సంకటముల విర్పఁగానఁ దఱచు
బ్రాహ్మణునిఁ బ్రభుఁజేయుట పతికి హితము.”

(ప. ౨౧౬)

“రాజు బ్రాహ్మణుని గొప్ప యధికారమునందు నియమించుకొనుటచేత మేలొందును ; ఏలయన బ్రాహ్మణుఁడు తాను సంకటములలో నిలువక తప్పినచో తన్ను క్షత్రియ శూద్రాదులు పరిహసింతురనియు, తనవలె రాజులకడదొరలై సేవించు నితరబ్రాహ్మణుల వర్తనము జూచి దాని నవలంబించియు, సంకటములయందు పూనికతో నిలిచి వానిని తొలగించును. (ఆదేవ్యాఖ్య.)”

ఈపై భావప్రకటనము శ్రీకృష్ణదేవరాయనికి తిమ్మరుసు మంత్రియొక్క ఋజువర్తనమును బరీక్షించుటవలననే కలిగిన దని మనము తలంపవచ్చును. ఇట్టి విశ్వాసము కృష్ణరాయని కుండుటచే సమర్థులయిన బ్రాహ్మణులాకాలమున నుత్తమాధికార పదవులనుగూడఁ బడయుటగూడ దటస్థింపుచు వచ్చెను. తిమ్మరుసు రాజ్యపాలనము వహించినది మొదలుకొని మహాసేనాధిపత్యములు, మండలాధిపత్యములు, తెలుఁగువారికే

లభించుచుండెను. తిమ్మరుసు కాలమునాటినుండియు సామ్రాజ్యమునఁ బలుకుఁబడి తెలుఁగువారికే యెక్కువగ నుండెను. విస్తీర్ణమునఁ బెరిఁగినది సామ్రాజ్యము మాత్రమేగాక రాజధానీ నగరముగూడ నానాముఖములఁ బెరిఁగినది. నాగలాపురము మొదలగునవి నూతనముగాఁ గట్టఁబడినవి. మంచిబాటలేర్పడినవి. నగరమునకు మంచినీటి వసతి యేర్పఱచఁబడినది. మహానగరమంతయు జనవృద్ధియు, వస్తుసమృద్ధియు, గలిగి వఱలుచుండెను. నగరాకృతిని వీక్షించినప్పుడును, నగరైశ్వర్యమును దలపోసికొన్నప్పుడును, పాశ్చాత్యులకు సయితము దిగ్భ్రమను బుట్టించి ప్రపంచమున నిట్టి మహానగరమును నెందును జూడలేదని యచ్చెరువందునట్లుగా నుండెను. తిమ్మరుసునకు సమకాలికులయిన పోర్చుగీసు చరిత్రకారు లెందఱో యీమహానగరవైభవమును గన్నులారఁగాంచి యిట్టినగరము ప్రపంచమున లేదని యభివర్ణించి యున్నారు. అట్టి వర్ణనముల సామ్రాజ్య చరిత్రమునఁ బాఠకులు పఠింపఁగలరని యిందు వ్రాయ విరమించినాఁడను.

ఇట్టి మహానగరమునఁ బౌరజనుల మాన ప్రాణ ధనాదులకు నెట్టి యుపద్రవముఁ గలుగకుండఁ బన్నెండువేల యారక్షకభటసైన్యముతో నొక నగరపాలఁకుడు నగరాధ్యక్షుఁడుగా నియమింపఁబడియెను. ఇతఁడిప్పటి పోలీసు కమిషనరువంటి వాఁడు. ఈనగరాధ్యక్షుని కార్యాలయము టంకశాలకు నెదు

రుగ నుండెను. ఒక్కొక్క భటునకు నెలకు ముప్పది పణముల జీత మీయఁబడుచుండెను. వీరికగు ఖర్చు మొత్తమునంతయు జారస్త్రీలపై విధింపఁబడిన పన్నులనుండి గైకొని వ్యయపెట్టు చుండిరి. అమ్మహానగరమున సప్తప్రాకారములమధ్య నెచ్చోట బందిపోట్లుగాని, దోపిడిలుగాని, ప్రమాదములుగాని, దొంగ తనములుగాని, హత్యలుగాని, మఱి యేవిధములయిన యల్ల రులుగాని జరుగకుండ జూచు బాధ్యతయును, పోలీసావృత్తాం తమును దప్పక సామ్రాజ్యాధిపతికిఁ బంపుచుండు బాధ్యతయును వహించి నగరాధ్యక్షుఁడు నగరమును బహుజాగరూకతతోఁ బరిపాలించుచుండును. అందువలన నేరములు బహుస్వల్పముగ జరుగుచుండెను. ఇప్పటివలెగాక యాకాలమందు దొంగతనము మొదలగు నేరములకు బహుక్రూరములగు శిక్షలు విధింపఁ బడుచుండుటయుఁగూడ నాకాలమున దొంగతనములు స్వల్ప ముగ నుండుటకు ముఖ్యకారణమని తలంపవచ్చును. దొంగ తనము వృత్తిగఁజేసికొని బ్రదుకునట్టివాఁడు పట్టుబడినప్పుడు తప్పక కాలో చేయో పోఁగొట్టుకోవలసిన వాఁడగును. ఆకాల మున నేరములకు శిక్షలు మాత్రము బహుక్రూరములుగానే యుండెడివని చెప్పవచ్చును. దొంగతనము పెద్దదిగానున్న యెడల మరణశిక్ష యనగా గొడ్డలితో తల నఱుకఁబడుటయే తటస్థిం చును. అవివాహితలైన కన్యలనుగాని, వివాహితలయిన సాధ్వీ మణులనుగాని చెఱచినవానికి మరణదండన విధించుచుండిరి. సామంతుఁడైనవాఁడు రాజుపైఁ దిరుగఁబడి యుద్ధముచేయు

వాఁడైనయెడల వానిచర్మ మొలిపించఁబడును. నీచజాతివాఁడైనయెడల నెట్టినేరము గావించినను వానితల సంతబజారులో నరికివేయఁ బడుచుండెను.

నేరములు చేసిన వారలకు విధింపఁబడెడి శిక్షలు క్రూరములుగాఁ గన్పట్టినను యుక్తాయుక్తవిచక్షణ లేకుండ గ్రుడ్డిగా విధింపఁబడుచుండ లేదనుటకుఁ బ్రబలసాక్ష్యము గలదు.

మఱియు తిమ్మరుసు ప్రోత్సాహము మూలముననే నూతనములయిన దేవాలయములును, మందిరములును, పట్టణములును, కాలువలును ప్రతిష్ఠాపింపఁబడి శిల్పకళలభివృద్ధిఁ గావింపఁ బడియెను. సామ్రాజ్యమున భూమియంతయుఁ గొలతవేయఁబడినది. సుంకములు గొన్ని మాన్పింపఁబడినవి. పూర్వము వివాహములపై సుంకము వేయుచుండిరి. ఇతఁడట్టి సుంకములను మాన్పించెను. దొరతనము వారి ద్రవ్యముతోఁ బ్రజోపకారములయిన కార్యము లనేకములు నెఱవేర్పఁబడినవి. ఇతని కాలమున సంస్కృతాంధ్ర కర్ణాటభాష లభివృద్ధి గాంచినవి. ఆంధ్రమునకు గౌరవము హెచ్చినది. ఇతఁడు దేవాలయములకును విద్వాంసులయిన బ్రాహ్మణులకు భూదానములను బెక్కులను గావించుటయేగాక కృష్ణరాయనిచేతఁగూడ ననేక దానములను జేయించెను. మఱియు శైవమని, వైష్ణవమని భేదమునెంచక శివాలయములకుఁ విష్ణ్వాలయములకును సమముగా దానధర్మములను జరుపుచు వచ్చెను. ఈతని

మార్గమునే యవలంబించి కృష్ణరాయఁడుకూఁడ తనయాముక్త మాల్యద యందు వీరవైష్ణవుఁడై వైష్ణవ మతపక్షపాతము నెంతచూపించినను కార్యాచరణమున సమభావముతోనే ప్రవర్తించెను. శైవులను, వైష్ణవులను సమదృష్టితోనే జూచెను. వీరిని మాత్రమే గాదు. జైనులపట్లగూడ సహనమువహించి జైనపండితులఁగూడ నాదరించుచు వచ్చెను. ఇట్లు హిందూ జైనమతములు మాత్రమే గాక క్రైస్తవ మహమ్మదీయ మతములుగూడ వ్యాప్తములగుచున్నను తిమ్మరుసు మంత్రి శత్రుత్వమును బూనియుండలేదు. తన సైన్యములోఁ గొందఱు మహమ్మదీయులనుగూడఁ జేర్చుకొని వారి యుపయోగార్థము విజయనగరమున నొక మసీదునుగూడఁ గట్టించిపించి యిచ్చెను. అందువలన తిమ్మరుసు కాలమున రాజ్యపరిపాలనము సర్వజన సమ్మతమై యుండెను. పాశ్చాత్యులైన పోర్చుగీసువారితో నెప్పుడును విరోధము పెట్టుకొని యుండలేదు.

గోవాపరిపాలకులను గౌరవముతోఁ జూచుచువచ్చెను. ఆబాలవృద్ధులు తిమ్మరుసునకు వినయవిధేయులై వర్తించిరి. విదేశములతోడి వ్యాపారము విస్తరింపఁజేయబడినది. సామ్రాజ్య విభవమపారమైయుండెనని పాశ్చాత్యుల వర్ణనములనే ప్రత్యక్ష సాక్ష్యముగాఁ జూపవచ్చును. ఏసమయమునందయినను అవసరమైనయెడల ఇరువదిలక్షలసైన్యమును సమకూర్చుట కనువు గల్పించెను. వేయునేల? తిమ్మరుసుమంత్రిలేనియెడ కృష్ణదేవ

రాయలు లేఁడని తలంపవలసినదే. కృష్ణదేవరాయని రక్షించిన వాఁడు తిమ్మరుసు ; కృష్ణదేవరాయనికి రాజ్యమిప్పించినవాఁడు తిమ్మరుసు ; కృష్ణదేవరాయని దిగంతవిశ్రాంతయశస్కునిగావించినవాఁడు తిమ్మరుసు ; అట్టితిమ్మరుసు తెలుఁగుదేశమునఁ బుట్టినవాని కెవ్వనికిఁ బూజ్యుఁడుగాక యుండును ?

అంత్యదశ

శ్రీకృష్ణదేవరాయనికి వాంఛలన్నియుఁ దీఱినవెనుక నొకదుర్బుద్ధిపుట్టెను. తాను బ్రదికియుండఁగాఁ దనకుమారుఁడు పట్టాభిషిక్తుఁడు గావలయునని తలంచెను. తనమరణానంతరము తన తమ్ముఁడుగాని, తనయన్నకొడుకుగాని తన కొడుకును దఱిమివేసి సింహాసన మాక్రమించుకొందురన్న భయము జనించెను. తిమ్మరుసుగాని, తిమ్మరుసుతమ్ముఁడుగాని వానిబంధువర్గముగాని తనకుమారునకుఁ దోడ్పడకున్నయెడల రాజ్యము తనకుమారునకుఁ దక్కదను సందేహముపుట్టెను. తిమ్మరుసునెడ నిర్హేతుకముగా నవిశ్వాస మంకురించెను. దేశమంతయుఁ దిమ్మరుసుపలుకుఁబడిలోనుండెను. తిమ్మరుసుబంధువులు, మిత్రులు ననేకులు గొప్పపదవులలోనుండిరి. వారి ప్రాపులేకున్నఁ దనకొడుకు పట్టాభిషిక్తుఁడగుట సంభవింపదని తలపోసెను. ఇట్లు తలపోసినకొలఁది ననుమానపిశాచము హృదయమును నానావిధముల బాధింపమొదలుపెట్టెను. ఇట్లు తలపోసి తలపోసి యొకనిశ్చయమునకు రాఁగలిగెను. ఇట్లు కుటిల

బుద్ధిగలవాఁడై బాలుఁడైన తనకుమారునికి దాను బ్రదికి యుండఁగానే పట్టముగట్టి, వానిపేరిట దానే పరిపాలనము చేయవలయునని యూహించెను. ఆబాలునిపేరు తిరుమల రాయలట! కృష్ణరాయనికి ముగ్గురో నల్గురో దేవేరులు గలరు. ఈతిరుమలరాయలు వారిలో నేదేవికి జనియించెనో తెలియదు. కృష్ణరాయనికిఁ బుత్రికాసంతానమేగాని పుత్ర సంతానమున్నట్లు ఆంధ్రవాఙ్మయమునఁగాని మఱియేవాఙ్మయ మునఁగాని గానరాదు. తుదకీబాలుని 1524 వ సంవత్సరములో సింహాసన మెక్కించి తాను ప్రధానామాత్యుఁడై కార్య నిర్వాహకర్తగ తిమ్మరుసు నేర్పరచి పరిపాలనము చేయ నారం భించెనఁట! తిమ్మరుసు కుమారుఁడు గోవిందరాజునకు సేనాధి పత్య మొసంగెనఁట! ఎనిమిది మాసములు సామ్రాజ్యమునం దంతటను మహోత్సవములు సలుపఁబడెనఁట! తానొకటి తలంచిన దైవము వేఱొకటి తలంచెను. ఆకస్మికముగా నొక్క నాఁడేదో జాడ్యమంకురించి యాబాలరాజు మృతినొందుట సంభవించెనఁట! ఇంకేమున్నది? రాయనికి పర్వతము బ్రద్దలై తలపైఁ బడినట్లు తోఁచెను. అతఁడు దురంతసంతాపముచే దురపిల్లుచుండఁగా తిమ్మరుసుకొడుకు తనకుమారునికి విషము పెట్టించి చంపించెనన్న దుర్వార్తయొక్కటి రాయనిచెవినిఁ బడియెనట! అతఁడాదుర్వార్త నిశ్చయమునినమ్మి క్రోధావేశ పరవశుఁడై .తిమ్మరుసు తనకుఁజేసిన యుపకృతులనన్నిటిని మఱచిపోయి యాతని, దళవాయియైన యతనిపుత్రుని గోవింద

రాజును, నగరాధ్యక్షుఁడయిన యతనితమ్ముని గోవిందరాజును, వారి బంధువులను, తదితరప్రభువరులను, దండనాథులను నెల్ల వారిని రప్పించి కొలువుదీర్చి తిమ్మరుసు మొగముగాంచి యిట్లని పలికెనఁట !

"నిన్ను ప్రాణమిత్రునిగా నెప్పుడును జూచుకొనుచున్నాను. నీవు నాకిచ్చిన యీరాజ్యమున కంతకును నీవేపాలకుఁడవుగా నుంటివి. అయిన నందులకు విశ్వాసముఁ జూపఁజాలను. ఎందుకన నీకు విధ్యుక్తమైన కార్యమును నెఱవేర్చుట యందు మాకుఁ బ్రతికూలముగా వర్తించితివి. నీప్రభువగు నాయన్నగారు నానేత్రములను తీయించి వేయవలసినదని నీకాజ్ఞ చేసినప్పుడు వారియాజ్ఞకు నీవు లోఁబడవలసినవాఁడవై యుండియు నాయనయాజ్ఞను జెల్లింపలేదు. ఆతనికి విధేయుఁడవునుగాలేవు. మీఁదుమిక్కిలి మేకకన్నులుపెఱికించి తెప్పించి చూపి మోసపుచ్చినాఁడవు. అందువలన నీవును నీతనయులును రాజద్రోహులైరి. ఇప్పుడు నాతనయునకు విషముపెట్టి చంపినారని తెలిసినది. అందుకొఱకే మిమ్ములను జెఱసాలలో ఖైదీలనుగాఁ జేసెద" నని చివాలునలేచి వారలంబట్టుకొని తనకును తనరాజ్యమునకు నేయపాయముఁ గలుగకుండ బోర్చుగీసు వారిని తోడ్పడుమని ప్రార్థించెనఁట !

ఇట్లు తిమ్మరుసు తమ్మునితోడను కొడుకుతోడను బట్టువడి చెఱసాలం ద్రోయంబడియెనఁట ! కాని తిమ్మరుసు కొడు

కెట్లో చెఱసాలనుండి తప్పించుకొని పోయి తనబంధువగు నొక దుర్గాధ్యక్షుని కడకుఁబోయి సైన్యములం గూర్చుకొని రాయనితో యుద్ధము చేయుటకు సంసిద్ధపడియెనఁట! తరువాత రాయ లసంఖ్యాకములగు సైన్యములను బంపఁగా రాయల సైన్యములకును తిమ్మరుసు కొడుకు గోవిందరాజునకును గొప్ప యుద్ధము జరిగిన వెనుక గోవిందరాజు శత్రువుచేఁ జిక్కెనఁట! అంత నా శత్రువు వానిని బట్టుకొనివచ్చి రాయనికి నొప్పగించెనఁట! కృష్ణదేవరాయఁడు క్రూరుఁడై కృతఘ్నుఁడై తరువాత వారికన్నులను దీయించివేసెనఁట! ఆవృద్ధబ్రాహ్మణుఁడు చెఱసాలలో మూఁడుసంవత్సరము లుండి స్వర్గస్థుఁడయ్యెనఁట!

ఇట్టి విషాదకథనమును వ్రాసి నిన్పించినవాఁడు కృష్ణరాయుని కొల్వునఁనున్న "నన్నిజ్" అను పోర్చుగీసు చరిత్రకారుఁడు. ఇతఁడు 1520 మొదలు 1540 వఱకు నిరువది సంవత్సరముల కాలములోఁ బలుతడవులు విజయనగరమున సందర్శింపుచుండెనని తెలియుచున్నది. ఇతఁడు దక్క మఱియే పోర్చుగీసు చరిత్రకారుఁడుగాని, ఏ మహమ్మదీయ చరిత్రకారుఁడుగాని, ఆంధ్రకవులు గాని, కర్ణాటకకవులు గాని, మఱి యెవ్వరుగాని యట్టికథనమును బేర్కొనియుండలేదు. ఇంతయ గాక కృష్ణరాయలు మృతినొందునాటికి నాతనికిఁ బదునెనిమిది మాసముల శిశువగు నొకకుమారుఁ డుండెనని గూడ నితఁడు వ్రాసియున్నాఁడు. ఈ నన్నిజు వ్రాఁతనుబట్టి కృష్ణరాయునికి

నిర్వురు పుత్త్రులున్నట్లు మనకు స్పష్టమగుచున్నది. కాని తిమ్మ రుసుగాని కుమారుఁడు గోవిందరాజుగాని రాయనికుమారుని విషప్రయోగము గావించి చంపుటకుఁ దగుకారణము గాన రాదు.

గోవిందరాజు సేనాధిపత్యము సంగి తన్నాదరించి గౌర వించి గొప్పపదవికిఁ గొనివచ్చిన ప్రభువునెడ విశ్వాసములేక ప్రభుపుత్త్రునకు విషప్రయోగము చేసెననుమాట యెంత విశ్వాసపాత్రమో దురూహ్యమైనవిషయము. తిమ్మరుసునకు విరోధులగువారు వీరిపై నీదోషమారోపించి యుండవచ్చును. ఈకథయె నిజమైన యెడల తిమ్మరుసు శత్రువులకు, తిమ్మరుసు నెడఁ గలుగుపగఁ దీర్చుకొనుటకు మంచియవకాశము గలిగినది. 1525 మొదలుకొని 1530 వఱకును రాజకుటుంబములో సంభ వించిన కలహముల మూలమున సామ్రాజ్యమున విప్లవములు పుట్టి యెట్టిదుర్ఘటనలను జనింపఁజేసియుండెనో వాని వివర ములను దెలిసికొన్నయెడల మన మిందలి సత్యాసత్యములను దెలిసికొనఁగలుగుదుము. తిమ్మరుసుగాని వాని కుమారుఁడు గాని కృష్ణరాయుని కుమారునికి విషముపెట్టించి చంపించుటకుఁ గారణమేమై యుండును? రాయల యనంతరము రాజ్యము రాయుని వంశమువారికి గాక వాని ప్రతిపక్షమువారికి సంక్ర మింపఁ జేయవలయుననిగదా యట్టి దుర్మార్గమున కొడిగట్టుట సంభవించును? ఎవరా ప్రతిపక్షమువారు? వాని సోదరులయిన

అచ్యుతదేవరాయలును, రంగరాయలును, సోదరపుత్త్రుఁడయిన నరసింహరాయలును. కృష్ణరాయలు సింహాసనమెక్కినపుడు వీరలు మువ్వురును జంద్రగిరిదుర్గమునందు చెఱనుంచఁబడి యుండిరి. వారి పక్షమును బూని తిమ్మరుసు, రాజ్యమును కృష్ణరాయని యనంతరము వాని సోదరుఁడైన అచ్యుతదేవ రాయునికిఁ జెందింపఁ జేయవలయుఁనని తలంచి యుండినఁగదా రాయని పుత్త్రునిఁ జంపించుట! సామ్రాజ్యములో సర్వాధి కారములను వహించియున్న తిమ్మరుసేమిభాగ్యమును మూట కట్టుకోవలయునని తన చెప్పుచేతలఁ బ్రవర్తించుచున్న విశ్వాస పాత్రుఁడగు కృష్ణరాయని కాదని ఖైదులో నున్నవాని పక్ష మును బూని చక్రవర్తి కుమారునకు విషముపెట్టించి చంపించు నంతటి దుష్టకృత్యమునకుఁ గడంగి తన ప్రాణముమీఁదికి నాప దలు దెచ్చికొన సాహసించును? ప్రతిభావంతుఁడై యొక మహాసామ్రాజ్యమును జనరంజకముగాఁ బరిపాలించుచున్న తిమ్మరుసువంటివానిని బుద్ధిహీనుఁడని తలంప నవకాశము గలదా? లేదు. ఇతఁడు తన యాముక్తమాల్యదలోని నాలు గవ యాశ్వాసములో యామునప్రభు రాజనీతిఘట్టములో:—

"చ. చదివి యధర్మభీతి నృపశాస్త్రవిధిజ్ఞతల న్వయస్సు దె
బ్బదిటికిలోను నేఁబదికి బాహ్యమునై యరుజస్వపూర్వులై
మదమటి రాజు ప్రార్థన నమాత్యతగైకొని తీర్చిపారువా
రాదవిననంగముల్మిగుల నూర్జితమౌటకుఁ బూటపాలదే."

"విద్యనేర్చి, యాధర్మమువలని వెఱపుతోడను, రాజనీతివిధానముయొక్క యెఱుకకలిమితోను గూడియుండి, యేబదింటికి పైఁబడి డెబ్బదింటికి లోఁబడిన వయస్సుగలవాఁడై, ఆరోగ్యవంతులయిన పూర్వులుగలవాఁడై, అహంకారమును బోవిడిచి, రాజుయొక్క ప్రార్థనమువిూఁద మంత్రిపదమును గైకొని, రాచకార్యములు నెఱవేర్చెడి బ్రాహ్మణులు దొరకినయెడ రాజ్యాంగము లెంతయు బలముమట్టి వగుటకు నొక్కపూట చాలదా" అను స్థిమితపట్టి పద్యమును జెప్పినది తిమ్మరుసువంటి ప్రతిభావంతుఁడైన బ్రాహ్మణమంత్రి విగ్రహమును వీక్షించుచుఁ జెప్పిన పద్యమని యసి బాలుఁడు సయితము గ్రహింపఁగలఁడు. శుక్రనీతి, చాణక్యనీతి, కామందకనీతి మొదలగువానిలోఁ జెప్పఁబడిన రాజనీతినిబట్టి యేబదింటికి బుద్ధి చక్కగాఁ బరిపాకముఁజెంది డెబ్బదింటివఱకుఁ బటిమగలిగి యుండునని గ్రహింపఁగలిగిన కృష్ణదేవరాయలు తిమ్మరుసునకు నిట్టి నిందారోపణ కెట్లొడిగట్టవలసివచ్చెనా యని యొకింత సంశయము కలుగవచ్చును. ఈ "నన్నిజు" అను పోర్చుగీసు దేశస్థుఁడు చెప్పిన కథనము యధార్థమును దెలుపున దగు నేని నిట్లు జరిగి యుండవచ్చును.

ఇంతకుఁ బూర్వము తన యన్నగారగు వీరనరసింహరాయలు తన యవసానకాలమునఁ దన కుమారునకే రాజ్యమును జెందింపఁ జేయవలయునన్న తలంపుతోఁ గృష్ణరాయనిఁ జంపి వాని నేత్రములను గొనితెచ్చి చూపవలసినదని తన

మంత్రియగు తిమ్మరుసున కాజ్ఞనిచ్చినపుడు తిమ్మరుసట్టి దుర్మార్గమున కొడిగట్టక చావనున్న నాతని సంతృప్తి పఱచుటకై కృష్ణరాయని దాచియుంచి మేక కన్నులను జూపించి యుండవచ్చును. కృష్ణరాయలను మృత్యువాతనుండి తప్పించి నరసింహరాయుల కుమారుఁడు పసిబాలుఁడగుటచేత సామ్రాజ్యభారము నిర్వహింపఁగలవాఁడు యౌవనప్రాదుర్భావముతో నొప్పుచుండిన కృష్ణరాయలే సమర్థుఁడైనవాఁడని యెంచి కృష్ణరాయుని బట్టాభిషిక్తుని గావించియుండిన మాట సత్యమే. ఇట్టి పని ప్రధానామాత్యుఁడు నిర్వర్తింపవలసిన విధ్యుక్తధర్మము లోనిదే కాని యన్యముగాదు. ఇదియంతయు జ్ఞప్తియందుంచుకొనియె తన యన్నవలెనె తాను తన సవతిసోదరుల జెఱలోనున్నవారినిఁ గడతేర్చినయెడల సామ్రాజ్యము తన కుమారునికే యుండఁగలదని తలపోసి తన మనోభిప్రాయమును దన కాప్తుఁడైన తిమ్మరుసునకుఁ దెలియఁజేసి యుండును. అందులకాతఁ డొడంబడక తన యన్న తన్నుఁ జంపుటకుఁ బ్రయత్నింపఁ దన్ను రక్షించిన విధానమును జెప్పి యాతని మందలించి యాదుష్కార్యమునుండి తొలఁగించి యుండును. ఇంతియగాక చెఱలోనున్నవారి రక్షణభారమును దాను వహించి వారిని చెఱనుండి విడిపించి యుండును. అందువలన నాతనికి గొప్ప యనుమానమును భయమును బుట్టి తాను బ్రదికి యుండఁగానే తన కుమారునకుఁ బట్టముఁగట్టి వానికి వయస్సు

వచ్చువఱకుఁ దానే పరిపాలనము చేయుచుండవచ్చు నసికొని యెను. తన కుమారునికై తాను సింహాసనమును విడిచిపెట్టి 1524 సంవత్సరమున వానిని బట్టాభిషిక్తుని గావించి సామ్రాజ్యమునంతటను దెలియుటకై యెనిమిది మాసముల వఱకు సామ్రాజ్యమునందంతటను మహోత్సవములు జరిపించుచుండె నఁట. 1525 సంవత్సరములోఁ గృష్ణరాయనికి చాల జబ్బుచేసి మంచమెక్కుట సంభవించెను. శా. శ. ౧౪౪౭ (గతించిన) తారణనామ సంవత్సర మార్గశిర శుద్ధ ౨ శనివారమునాఁడు (1525) కృష్ణరాయుని కుమారుఁడగు తిరుమలదేవరాయుని పేరిట శాసనములో కోసప్పనాయకుఁడను నొకానొకభృత్యుఁడు దేవరాయనికి గంగోదక మిచ్చినట్లు చెప్పబడి యుండుటచేత నితఁడు చావునకు సిద్ధమయ్యెనని తలంపవచ్చును. కాని చావ లేదు. మఱికొంతకాలము బ్రదికియుండెను. ఇంతలో నాతని దురదృష్టవశమున నాకస్మికముగాఁ గుమారునకు జబ్బుచేసి మృతినొందుట సంభవించెను. తిమ్మరుసు శత్రువులగువారు తిమ్మరుసో వాని కుమారుఁడో కృష్ణరాయని కుమారునకు విషముపెట్టి చంపించినారను ప్రవాదమును బుట్టించి లోకమున వ్యాప్తి నొందింపసాగిరి. అట్టి ప్రవాద మానోట నానోటఁబడి యయ్యది క్రమముగా రాయల చెవులఁబడి యాతని కున్మాదము పుట్టించి యుండును.

అట్టి యున్మాదావస్థయందుండినప్పుడే యిట్టివైపరీత్యము జరిగియుండును. ఇట్లు తన మనోభీష్టమునకు భంగము కలుగు

టయు, తాను ప్రేమించిన కుమారుఁ డాకస్మికముగా మృతి నొందుటయు, తనప్రాణములను గాపాడి తన్ననేకముధముల రక్షించుచు సామ్రాజ్యమిప్పించి యింతయాభివృద్ధికిఁ దెచ్చిన ప్రాణదాతను మంత్రిపుంగవుని ట్లు కృతఘ్నుఁడై సుఖపడవలసిన వార్ధక్యమునఁ గన్నులుతీయించి హింసించుటయు మొదలగున వన్నియుఁ గలిసి దురంతపరితాపమును గలిగించి యారోగ్యమును జెఱచుచుండుటచేత మొలకెత్తినజాడ్యము కుదుటఁబడక మఱింతవృద్ధియై రాజ్యపరిపాలనమునుగూర్చి నూతనములయిన మార్పులను గావింపవలసి వచ్చెను. కృష్ణదేవరాయ లేసంవత్సరమున మృతినొందెనో సరిగా గుర్తించి చెప్పుట సాధ్యముగాక యున్నది. ఇతని వెనుక నీసామ్రాజ్యమును పరిపాలించుటకు వారసు లిర్వురుసోదరులును (అచ్యుతరాయలు, రంగరాయలు) అన్నకుమారుఁడు (నరసింహరాయలు) ను, పదునెనిమిది మాసముల వయస్సుగల శిశువు కృష్ణరాయని కుమారుఁడును గల రని నన్నిజు వ్రాసియున్నాఁడు. నన్నిజు ముగ్గురు సోదరులని వ్రాయుట పొరపాటు. ఇర్వురేగాని ముగ్గురుకాదనుట స్పష్టము. కృష్ణరాయలు తన మరణమునకు ముందు జబ్బుపడి జాడ్యము ముదిరించి యుండుటచేత నింకఁదాను బ్రదుకనని నిర్ధారణము చేసి యొక మరణశాసనము వ్రాయించెననియు, శిశువైన తన కుమారుని, తక్కినవారిని విడిచి, తన సోదరులలోఁ బెద్దవాఁడయిన అచ్యుతరాయలనే తనవెనుకఁ బట్టాభిషిక్తునిగాఁ జేయ

వలసినదనియు వ్రాయించి యున్నాఁడనియుఁ దెలిపియున్నాడు. చెన్నపురి ప్రాచ్యలిఖితపుస్తకభాండారమునను స్థానికచరిత్ర వృత్తాంతములుగల సంపుటములలో నొకదానియం దుదాహరింపఁబడిన పద్యములోఁ గృష్ణరాయలు శా. శ. ౧౪౫౨ నగు తారణసంవత్సర జ్యేష్ఠ శు. ౨ భానువాసరమునాఁడు స్వర్గస్థుఁ డయ్యెనని తెలుపఁబడియున్నది. ఆకాలమునాటి శాసనములను బరిశోధించినచోఁ గృష్ణరాయలు 1529 వఱకు బ్రదికియున్నట్టు తెలిపెడు శాసనములు పెక్కులు గన్పట్టుచుండుటచేఁ గొందఱీ పద్యమును గల్పనగా భావింతురు.

తనచే విరచింపఁబడిన "అచ్యుతరాయాభ్యుదయ" మను కావ్యమునందు రాజనాథడిండిమభట్టను కవీంద్రుఁడు తిరుపతిలోని శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామివారి సాన్నిధ్యమందు అచ్యుతదేవరాయనికిఁ దొల్తఁ బట్టాభిషేకముఁ జరిగినట్లుగాఁ దెలిపియున్నాఁడు. కాళహస్తిపుణ్యక్షేత్రమున నొకశాసనములో శా. శ. ౧౪౫౧ అగు విరోధినామసంవత్సర కార్తీక బహుళ గురువారమునాఁడు (21 అక్టోబరు 1529) అచ్యుతదేవరాయలు విజయనగరసామ్రాజ్యమునకుఁ బట్టాభిషిక్తుఁడైనటుల దెలుపఁబడినది. అచ్యుతదేవరాయలను దనమరణానంతరము సామ్రాజ్యాభిషిక్తునిఁ గావింపవలసినదని కృష్ణరాయలు మరణశాసనరూపమున నాజ్ఞాపించినపుడు 1526 లో రాజధానీనగరమునకు దూరముగానున్న తిరుపతిలో శ్రీవేంకటేశ్వరసన్నిధానమునందు మొదటను, 1529 లో కాళహస్తిలో

కాళహస్తిదేవుని సన్నిధానమున రెండవమారును రెండుతడవ లేల పట్టాభిషిక్తుఁడు గావలసి వచ్చెను? అచ్యుతరాయలు రాజధానీనగరమైన విజయనగరమునకు రప్పింపఁబడకుండుటకుఁ గారణమేమి? తనకు పదునెనిమిది మాసముల కుమారుఁడుండఁగా వానివిడిచి తనరాణులను, సుప్రసిద్ధుఁడైన తనజామాత ఆర్వీటిరామరాజును కాదని తాను సింహాసన మెక్కినది మొదలు కొని యప్పటివఱకుఁ బదునాలుసంవత్సరములకాలము చంద్రగిరిదుర్గములో ఖైదులోనుంచిన యచ్యుతరాయల నొకక్రమాఱుగా నౌదార్యబుద్ధితో దనయనంతరము పట్టాభిషిక్తునిఁజేయవలెనని తనమరణశాసనములో వ్రాయించినట్లు వ్రాసినచరిత్రకారుఁడే కృష్ణరాయలమరణానంతరము 'సాల్వని' అనునాతఁడు రాజ్యమునకంతకుమంత్రియై చంద్రగిరిదుర్గమునుండి యచ్యుతరాయలు విజయనగరమునకు వచ్చువఱకును రాజ్యపరిపాలనముఁ జేసెనఁకూడ వ్రాసినాఁడే.

పోర్చుగీసుచరిత్రకారుఁడయిన నన్నిజుచేఁ బేర్కొనఁబడిన "సాల్వని" మంత్రి 'సాళువతిమ్మరుసు' మంత్రియని భ్రమింపరాదు. ఏమన నాతఁడు చెఱలోనుంపఁబడి కన్నులఁ బెఱికింపఁబడినవాఁడని వ్రాసినదీ చరిత్రకారుఁడేయైనప్పుడు "సాల్వనీ" మంత్రి తిమ్మరుసని యెట్లర్థముచేసికొనఁగలము? ఆతఁడు మఱియొకఁడై యుండవలయునుగదా. ఈసందర్భమున నీతనిచరిత్రము నొకించుక తెలుపవలసియున్నది. ఇతఁడుకాంచీపురవాస్తవ్యుఁడయిన తాళువకుళిందభట్టరను బ్రాహ్మణుని

కుమారుఁడు. చెల్లప్పయను పేరుగలవాఁడు. ఇతఁడు శాసనములలో వీరనరసింగనాయకుఁడనియు, సాళువదండనాయకుఁడనియు వ్యవహరింపఁబడుచువచ్చెను. ఇతఁడు కృష్ణరాయనికి ముందునుండియు సామ్రాజ్యమున నొకయధికారపదవిలో నుండి క్రమముగాఁ బైకివచ్చినట్లుగన్పట్టుచున్నది. వీనిశాసనములు 1510 నుండి 1531 వఱకు గన్పట్టుచున్నవి. ఇతఁడు 1510 లో మధురమండలములోని తిరుపత్తూరుప్రాంతప్రదేశమున కధికారిగానుండి తరువాత 1515 నుండి చోళరాజ్యమున కంతకును బ్రభువై తరువాత దక్షిణదేశమునకుఁ బ్రతినిధిపాలకుఁడై విజయనగరసామ్రాజ్యమునఁ బేరుప్రఖ్యాతులు గలిగిన మహాసామంతులలో నొకఁడుగానుండెను. ఇతఁడు కృష్ణదేవరాయలు బ్రదికియున్నంతవఱకు పరమవిశ్వాసముతో నాతనిసేవించి యుండినవాఁడు. ఈతనిరాజ్యమునుండి కోట్లకొలదిద్రవ్యము సామ్రాజ్యమునకు వరుమానముగా లభించుచుండెను. ఇతఁడు అచ్యుతరాయలకు మొదట విజయనగర సింహాసన మధిష్టింపఁజేయునంతవఱకుఁ బట్టుకొమ్మగానుండి తదనంతర మొకసంవత్సరములో గర్భశత్రువుగా మాఱిపోయి యటుపిమ్మట చక్రవర్తిపై తిరుగుబాటుచేసి మహాఘోరయుద్ధములుసలిపి పరాజితుఁడైనవాఁడు. అళియరామరాయలకుఁ బ్రతిస్పర్థిగ నిలువఁగలిగిన మహావ్యక్తిగాని సామాన్యవ్యక్తి కాఁడు. ఎంతోబలము, పలుకుబడిగలవాఁడగుటచేతనే అచ్యుతదేవరాయలు వీనిఁజేఁబట్టెను. అచ్యుతరాయలీతని ప్రాపును

నమ్మకొనియె తిరుపతిలోను, కాళహస్తిలోను రెండుమాఱులు పట్టాభిషిక్తుఁడై తానే విజయనగరసామ్రాజ్యాధిపతినని ప్రకటింపఁగలిగినవాఁడు. ఇందుచేతనే నెల్లూరుమండలములోని కమ్మరపూఁడిలోని యొకశాసనములో శా. శ. ౧౪౪౮ అగు పార్థివసంవత్సరములో అనఁగా 1526 సంవత్సరములో అచ్యుతదేవరాయలు విజయనగరమున వజ్రసింహాసనమధిష్ఠించి సామ్రాజ్యపరిపాలనము చేయుచున్నట్లు తెలుపఁబడినది. ఇంతియగాక మైసూరుమండలములోని సిడ్లఘట్టతాలూకాలోని వెంకాసుపేటగ్రామములోని యొకశాసనములో శా. శ. ౧౪౫౦ అగు సర్వధారిసంవత్సరములో అచ్యుతదేవరాయలు చక్రవర్తి వహించు "మహారాజాధిరాజ రాజపరమేశ్వరేత్యాది బిరుదావళితోఁ బ్రశంసింపఁబడియుండుటయేగాక విజయనగరమునుండి సామ్రాజ్యపరిపాలనము చేయుచున్నట్లు తెలుపఁబడినది. ఈసంవత్సరము 1528 కాని 1529 సంవత్సరములో అచ్యుతరాయలు చెల్లప్పనే వీరనరసింగరాయనాయక సాళువదన్నాయకరుని పుణ్యముకొఱకు తిరువాగత్తీసుపురములోని ఉడైతంబిరానారు దేవాలయమునకు 'పనైత్తాంగళ్' అను గ్రామమును దానముచేసినట్లుగా ఉరత్తూరుశాసనమునఁ దెలుపబడినది. రాజు పుణ్యముకొఱకు నౌకరు దానముచేయుట కొంచెము విరుద్ధముగఁ గన్పట్టకమానదు. అందులో విజయనగరసామ్రాజ్యసార్వభౌముఁడై యుండిన అచ్యుతదేవరాయలంతటివాఁడు తనకుమ్రొక్కి నమస్కరించెడి సామంతుని

పుణ్యముకొఱకు దేవునకు నొకగ్రామమును దానముచేయుట విరుద్ధముగాఁ గన్పట్టదా ! సాళువతిమ్మరుసుమంత్రి శ్రీకృష్ణదేవరాయలను సామ్రాజ్యాధ్యక్షునిగాఁ జేయుటకెట్లు తోడ్పడియెనో అట్లే అచ్యుతరాయలను విజయనగరసామ్రాజ్యాధ్యక్షునిగాఁజేయుటకు నీసాళువచెల్లప్పభట్టనే వీరనరసింహామంత్రి తోడ్పడియెనని మనము భావింపఁగలిగినయెడ నిందు విరుద్ధముగాఁ గాన్పించునదేమియుఁ గన్పట్టదు. కృష్ణదేవరాయలు 1526 మరణించినను 1529 లో మరణించినను ఉరుత్తూరుశాసన సంవత్సరమునాటికి (1529) అచ్యుతదేవరాయనికి విజయనగరమునఁ బ్రవేశించుటకవకాశము చిక్కియుండలేదనుట నిశ్చయము. అందుకై సాళువనరసింగరాయనాయకుని ప్రాపుననేయుండి రాజధానీనగరమగు విజయనగరము నాక్రమించుకొని యుండలి వజ్రసింహాసనమునఁగూరుచుండి పట్టాభిషిక్తుఁడగుటకు దృఢప్రయత్నమునుగావింపుచుండెనని తలంచుటలో వ్యతిక్రమమేమియుఁ గన్పట్టదు.

ఇందు కింకొక దృష్టాంతమును జూపెదను. కన్నడదేశమున సొరాబు తాలూకాలోని యొకశాసనములో దానకర్త "అచ్యుతరాయల పాలనము సామ్రాజ్యమున సుస్థిరముగా నుండవలయునని కోరుచు దానముచేసి యుండెను. ఇయ్యది 1529 లోనిది. ఈ శాసనకాలమునాటికి అచ్యుతరాయల పట్టాభిషిక్తత స్థిరపడియుండ లేదనుట స్పష్టము. అచ్యుతరాయలఁగూర్చిన పైసందర్భ విషయము లిట్లు ఘోషిం

పుచుండగా 1526-27 సంవత్సరములో అనఁగా శా.శ. ౧౪౪౮ సరియగు వ్యయనామ సంవత్సర వైశాఖశుద్ధ పూర్ణిమనాఁడు విజయనగరమున వజ్రసింహాసనారూఢులయిన మహారాజాధిరాజ రాజపరమేశ్వర బిరుదాంచితులై ఆరవీటి రామరాయలచే నమలనేని కుమార పెదబుచ్చినాయనిం గారొక కొలు పొందినట్టొక శాసనములోఁ దెలుపఁబడినది. ఈశాసనమునఁ బేర్కొనఁబడిన రామరాయలే అళియరామరాయలు. ఇతఁడు కృష్ణరాయని యల్లుఁడనుట స్పష్టము. ఈశాసనమునుబట్టి 1526 - 27 సంవత్సరములనుండి అళియరామరాయలు రాజధానీనగరమగు విజయనగిరమునుండి సామ్రాజ్య పరిపాలనము చేయుచుండెననుట స్పష్టము. ఇంతియగాక మహమ్మదీయ చరిత్రకారులైకకంఠ్యముగా కృష్ణదేవరాయల మరణానంతరము శిశువుగా నున్నవాని కుమారుని పట్టాభిషిక్తుని గావించి అళియరామరాయలే సామ్రాజ్యపరిపాలనమునకుఁ బూనుకొనియెనని వ్రాసియుండిరి. కాని అచ్యుతదేవరాయల ప్రశంస చేసినవారుకారు. ఇట్లు విజయనగర సామ్రాజ్యమును వశముఁ జేసికొనుటకై రెండు పక్షము లేర్పడినవి. అచ్యుతదేవరాయల బావమఱదులయిన సలకము పెదతిమ్మరాజును, సలకము చినతిమ్మరాజును, మహాపరాక్రమవంతుఁడయిన సాళువ వీరనరసింగరాయనాయకుఁడును మఱికొందఱు మండలాధిపతులును అచ్యుతరాయల పక్షముననుు, అళియరామరాయలును వాని సోదరులు తిరుమలదేవరాయలును, కృష్ణదేవరాయల రాణు

లును, మఱికొందఱు మండలాధిపతులును కృష్ణదేవరాయల కుమారుఁడని చెప్పఁబడెడి శిశువు పక్షముననుండి కృష్ణరాయలు మృతిజెందిన వెనుక 1530 సంవత్సరమువఱకుఁ దగవులాడుచు నుభయపక్షములవారు తమ పక్షములను బలపఱచుకొనుచుండి రని మాత్రము విశదపడకమానదు. కృష్ణరాయలు చనిపోవు నపుడు తన తరువాత అచ్యుతదేవరాయలను బట్టాభిషిక్తుని గావించి తాను యువరాజుగానుండి సామ్రాజ్యపరిపాలనము నందు తోడ్పడుచుండవలసినదని రామరాయల కాజ్ఞాపించెనని పెనుగొండ కైఫియతునందుఁ దెలుపఁబడినది. పోర్చుగీసు చరిత్రకారుఁడైన ఫాదిరీక్వోరోజను నాతఁడు తాను వ్రాసిన సింహాళవిజయమను చరిత్రమునందు వ్రాసిన వ్రాఁతపై కైఫియతునందలి యభిప్రాయమునే బలపఱచుచున్నది. మఱియు నీతఁడు కృష్ణరాయని యాజ్ఞను శిరసావహించి రామరాయలు ప్రవర్తించెననియు, అందు కాతఁడు చూపిన దయకు సంతోషించి తనతోఁ గలిసి రాజ్యమును బరిపాలించుట కంగీకరించె ననియు, ఆదోషమువలన రామరాజు నే నిజమైన రాజుగా లోకము గ్రహించుటయు, హక్కు కలిగియున్న రాజగు అచ్యుతదేవరాయలను లోకము గ్రహింపలేకపోవుటయు సంభ వించి అందుకు ప్రతిఫలముగాఁ దగు శిక్ష నాతఁ డనుభవించె ననియు వ్రాసియున్నాఁడు. కాని 1530 సంవత్సరములో విజయనగరమున అచ్యుతదేవరాయలు నిజముగాఁ బట్టాభిషిక్తుఁ డగువఱకు వీనికిని రామరాయలకును మైత్రి కుదురలేదు.

అచ్యుతదేవరాయల పక్షమువారయిన వాని బావమఱఁదులు సలకము పెదతిమ్మరాజు, సలకము చినతిమ్మరాజును చోళరాజ్యాధిపతిగనుండి అచ్యుతదేవరాయకిఁ బరమమిత్రుఁడుగానుండిన సాళువ వీరనరసింగరాయని సహాయముతో నసంఖ్యములగు సైన్యములతో విజయనగరముపై దాడిసలిపి రామరాయాదులను రాజధాని నగరమునుండి పాఱఁద్రోలిన వెనుకనే అచ్యుతదేవరాయలను చంద్రగిరినుండి రప్పించి వానిని విజయనగరమున బట్టాభిషిక్తుని జేయుటయు, సాళువ వీరనరసింగరాయని ప్రధానమంత్రిగా నియమించిన వెనుకనే అచ్యుతదేవరాయలు రామరాయలతో మైత్రిచేసికొని ఫాదరీక్వైరోజు వ్రాసిన చందమున జరిగియుండునుగాని కృష్ణదేవరాయలు 1529 వఱకు బ్రదికి యుండెనని చెప్పెడి విషయములు విశ్వాసపాత్రములుగాఁ గన్పట్టవు. 1526 సంవత్సరములోనే కృష్ణదేవరాయలు మృతినొంది యుండుటయే సత్యమగునుగాని యాతఁడు 1530 బ్రదికియుండెననుట విశ్వాసపాత్రముకాదు. అంతవఱకు నతఁడు బ్రదికియున్నయెడలను, అతఁడు తనవెనుక నచ్యుతదేవరాయలను బట్టాభిషిక్తుని జేయవలసినదని యాజ్ఞాపించినపుడును, అచ్యుతదేవరాయలు తిరుపతి కాళహస్తులలో రెండుసారులు పట్టాభిషిక్తుఁడగుటకుఁ బ్రమేయము గానరాదు. కృష్ణరాయలు వెంటనే అచ్యుతదేవరాయలను తన దగ్గఱకు రప్పించుకొని తన సంరక్షణమున నుంచుకొనియే యుండును. అట్టి పనిచేసి యుండలేదు. అళియరామరాయలు కృష్ణదేవరా

యులు వహించు బిరుదములను 1526 - 27 సంవత్సరములోఁ దానే వహించి రాజైనటుల ప్రకటించుకొని యుండుట సంభవింపదు. కనుక కృష్ణదేవరాయలు 1526 లోనే మృతిఁబొంది యుండుటయే సత్యము కావలయును. కృష్ణరాయలు 1526 లో మృతిఁబొందినను అళియరామరాయాదు లావిషయము గోప్యముగానుంచి అచ్యుతదేవరాయనికిఁగాని వాని పక్షమువారికిఁగాని 1530 వఱకు విజయనగరమునఁ బ్రవేశము కలుగనీయక యుందురు. అందువలన వానికిఁ బ్రతిపక్షులగువారు, వాని మృతిని వెల్లడించి అచ్యుతదేవరాయనికిఁ దిరుపతి కాళహస్తులలోఁ బట్టాభిషేకకార్యమును బట్టుదలతో జరిపియుందురు. ఇట్టి తగవులాట సమయమున విజయనగర సామ్రాజ్యము తెఱువఁబడిన యిల్లువలె నుండును. ఇట్లుండుటచేతనే యీయదను గనుపెట్టి యుత్తరమున గోలకొండ సుల్తాను, ఒడ్డె రాజగు ప్రతాపరుద్రగజపతి విజయనగర సామ్రాజ్యముపై దండయాత్రలు సాగించిరి. ఈసందర్భమున అల్లసాని పెద్దనామాత్యుని చాటు పద్యముగూడ ప్రబలసాక్ష్యము గానున్నది. ఒడ్డెరాజగు ప్రతాపరుద్రగజపతి విజయనగరముపై దండెత్తి వచ్చినప్పుడు పెద్దన్న చెప్పిన పద్య మిట్లున్నది.

" సీ. రాయరావుతుగండరాచయేనుఁగు వచ్చి
యారట్లకోన గోరాడునాఁడు
సంపెటనరపాల సార్వభౌముఁడువచ్చి
సింహాద్రిజయశిలఁ జేర్చునాఁడు

సెలగోలుసింహంబుచేరి ధిక్కృతి గంచు
తల్పులఁగరుల డీకొల్పినాఁడు
మనతరనిర్భర గండపెండరమిచ్చి
కూఁతురాయలకును గూర్చినాఁడు
గీ. ఒడలెఱుంగవొ చచ్చితో యుర్విలేవొ
చేరఁజాలక తలచెడి జీర్ణమైతొ
కన్నడంబెట్లు చొచ్చెదు గజపతీంద్ర!
తెలివినిలు కుక్కచొచ్చిన తెలుగు తోప."

కృష్ణదేవరాయలు లేకపోవుటవలనను, ఈపోరాటముల మూలమునను తెలిచిన యింటివలె రాజ్యమున్నదను భావమును వెల్వరించెను. ప్రతాపరుద్రగజపతి దండెత్తివచ్చుటకుఁ బూర్వమునసే నెల్లూరుమండల ప్రాంతప్రదేశమునంతయు నంచు ముఖ్యముగా చంద్రగిరిరాజ్యమును, ఉదయగిరి రాజ్యమును అచ్యుతదేవరాయల వశమై యుండుటచేతను సాళువ వీరనరసింగరాయని సాహాయ్యముతో సైన్యముల సమకూర్చుకొని పోయి అచ్యుతదేవరాయలు ప్రతాపరుద్రగజపతి నెదుర్కొని గొప్పయుద్ధముచేసి యోడించెను. అచ్యుతరాయల యాస్థానకవి యగు తారకబ్రహ్మరాజీయ గ్రంథకర్త రాధామాధవీయకవి గూడ నీవిజయమును దెలుపుచు నుత్కల ప్రభువుపట్ల నోకించుక దయను జూపెనని తెలిపియున్నాఁడు. ఈయుద్ధము 1529 లో జరిగియుండవచ్చును కాని యీాదండయాత్ర సలుపుటకు ప్రతాపరుద్రగజపతికిఁ గొంతకాలము పట్టియుండును.

ఈయుద్ధ మెప్పుడు జరిగినను అచ్యుతదేవరాయలు విజయనగ ము ప్రవేశింపక మునుపే జరిగియుండును. కనుక కృష్ణదేవ రాయలు 1526 లోనే మృతినొందె ననుట విశ్వాసపాత్ర మయిన విషయము. సాళువ వీరనరసింగరాయమంత్రిపుంగవుని సాహాయ్యముతో అచ్యుతదేవరాయల బావమరదులు సలకము పెదతిమ్మరాజు, సలకము చిన్నతిమ్మరాజు విజయనగరముపై దండెత్తి వచ్చినపుడు రామరాయలును, వాని సోదరులును విజయనగరమును విడిచి పోయి యాదవాని దుర్గమును జేరవల నవారైరి.

ఇట్లు అళియరామరాయల సోదరులు విజయనగరమును విడిచి పలాయనులయిన వెనుక సలకము సోదరులును, వీరనర సింగరాయలును చంద్రగిరి దుర్గమునుండి అచ్యుతదేవరాయలను రప్పించి వానిని విజయనగరమునఁ బట్టాభిషిక్తునిగావించి అనేక భూరిదానములను బ్రాహ్మణులకును, దేవాలయములకును జేసి [illegible]రి. ఆవెంటనే అచ్యుతదేవరాయలు తనకింత మహోప కారమును గావించిన వీరనరసింగరాయలను బ్రాహ్మణమంత్రికిఁ ప్రధానామాత్యపదవి నొసంగెను. ఇట్లొక సంవత్సరము జరిగిన కనుక అచ్యుతదేవరాయలు బలాఢ్యుడయిన అళియరామ రాయలతో విరోధముగా నుండుట యపాయకరమని యెంచి తనతోగూడ అళియరామరాయలు పరిపాలనము చేయుటకు సమ్మతించి వానితో రాజీ చేసికొని వానిని విజయనగరము

నకు రప్పించుకొనియెను. రామరాయ లేమిబోధించెనో కాని సంవత్సరకాలము గడచిన తరువాత ప్రధానామాత్యుఁడు వీర నరసింగరాయలు చేసినకార్యములన్నిటిని తారుమారుచేసి వానిని తుదకు ప్రధానామాత్యపదవినుండి తప్పించి యథాస్థానమునకు బంపించెను. తరువాత నచ్యుతదేవరాయల కతఁడొక గొప్ప శత్రువై చాల బాధలు కలుగఁజేసెను. దక్షిణదేశమున గొప్ప తిరుగుబాటు సంఘటింపఁజేసెను.

ఈపై విషయములన్నియుఁ గృష్ణదేవరాయలమృతికిఁ బూర్వమునందును బరమందును జరిగినవిగా నున్నవి. కృష్ణదేవరాయలు తన యవివేకమువలనఁ దన యవసానకాలమంతయు దుఃఖప్రదముగాఁ జేసికొని స్వర్గస్థుఁడై పోయెను. 1526 వ సం॥రము మొదలుకొని తిమ్మరుసుయొక్కఁగాని వాని సంతతివారియొక్కఁగాని వారిబంధువులయొక్కఁగాని చరిత్రముగాని విజయనగరసామ్రాజ్యచరిత్రమున వినంబడదు. ఈకడపటివృత్తాంతము నొక్క నన్నిజు మాత్రమే పేర్కొని యుండెనుగాని [illegible]యే చరిత్రకారుఁడును విజాతీయులలోఁగాని స్వజాతీయులలోఁగాని పేర్కొన్నవారు గానంబడరు. ఇందలి నిజమేమో లోకమెఱుంగదు. [illegible]రియదృష్ట మట్లున్నది.

[illegible]పూర్ణము.

[illegible]స్, రాజమండ్రి

UNIVERSITY OF HYDERABAD
LIBRARY
T HYDERABAD (A. P.)

Cl. No. 92 Acc. No. 29042

V5 1 T DATE DUE

DURATION OF LOAN—Not later than the last date stamped below, failing which fine as per Library Rules will be charged.

UNIVERSITY OF HYDERABAD, LIBRARY

T

Acc. No. 29042

Call No. 92 V51 T

Author [illegible]

Title [illegible]

UNIVERSITY OF HYDERABAD

LIBRARY

HYDERABAD (A. P.)

1. Books / Journals should be returned on the due date.

2. Borrowers are responsible for every book / journal taken by them and will be expected to pay for any book / journal damaged, defaced or lost.

Help to keep the book fresh and clean